

NÄLG JA RÄNNE: 1868.–1869. AASTA VÄLJARÄNDELIIKUMINE EESTIMAA KUBERMANGUS

Kadri Tooming

1860. aastatel jõudis nii Eesti- kui Liivimaal lõpule talurahvareformide ajastu, mis oli saanud alguse juba sajandivahetusel. Kaotati kodukariõigus, talud viidi üle raharendile ja müüdi päriseks, talurahvaomavalitsus sai tugevama aluse ja vabanes mõisniku eestkoste alt, 1863. aasta passiseadusega suurenes talupoegade liikumisvabadus. Aga samasse kümnendisse jäi ka Eesti ajaloo viimane suur ikaldus ja näljahäda, mis oli eriti ränk Eestimaa kubermangus ja Saaremaal. Eestimaa kubermangus oli saak vilets juba 1864. aastal ja järgnenud neljast aastast andsid põllud rahuldavat saaki ainult 1866. aastal. 1868. aasta sügiseks olid magasiadad tühjad, mistõttu järgmise aasta esimene pool kujunes väga rängaks. See väljendus ka demograafilistes näitajates – 1869. aasta oli üks 18.–19. sajandi suurima suremusega aastaid.¹ Samale ajale langes Eestimaal uus tõus aastakümne algul vaibunud väljarändeliikumises. Liivimaal oli olukord veidi parem: mõnel pool, nagu Saaremaal ja osaliselt Tartu- ja Pärnumaal, oli nälg tuntav,² ent Liivimaal Eestimaaga sarnase ulatusega väljarändeliikumist ei kaasnenu.

1986. aastal sedastas Toivo Raun, et rahvaloenduste põhjal on olemas ülevaade eestlaste väljarändest Vene impeeriumi teistesse kubermangudesse 19. sajandi lõpust tsaaririigi kokkuvarisemiseni, kuid märksa vähem on teada 19. sajandi teise poole rändest. Eriti vajalikuks pidas ta

Artikkel on valminud Rahvuskaaslaste programmi projekti “Estica Venemaa Riiklikus Ajalooarhiivis Peterburis” (2012) ning Kristjan Jaagu välissõidu stipendiumi (2011) toel.

¹ Sulev Vahtre, “Ilmastikuoludest Eestis XVIII ja XIX sajandil (kuni 1870. a) ja nende mõjust põllumajandusele ning talurahva olukorrale”, *Eesti NSV ajaloo küsimusi VI*, Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, 258 (Tartu 1970), 43–159 (127–136); vt suremuse kohta ka Kersti Lust, *Võitlus näljaga: 19. sajandi näljahäädad Eesti külas: dokumentide kogumik*, Ex Fontibus Archivi Historici Estoniae 4 (Tartu: Rahvusarhiiv, 2015), 19.

² Vt näljahäda kohta Liivimaal Kersti Lust, “Näljaabist Peipsi rannaküladele 1868.–1869. aastal”, *Ajalooline Ajakiri*, 1 (2008), 317–332; Kersti Lust, “Saaremaa 1868.–1869. aasta näljahäda regionaalsed ja sotsiaalsed aspektid”, *Sõnasse püütud minevik: in honorem Enn Tarvel*, koost. Priit Raudkivi, Marten Seppel (Tallinn: Argo, 2009), 283–297.

arhiivmaterjalidel põhinevaid uurimusi.³ Täna on lisandunud teemakohaseid üldistavaid käsitlusi, mis hõlmavad ka 19. sajandi teist poolt. Tiit Rosenbergi võrdlev ja üldistav artikkel eestlaste ja naabermaade väljarändest on neist kõige sagedamini refereeritud.⁴ Publitseeritud on ka arhiiviallikatel põhinevaid uurimusi, millest laiahaardelisim ja süvitsiminevaim on Aadu Musta uurimus eestlaste sundmigratsioonist Siberisse 18. sajandist kuni 1917. aastani.⁵ 1860. aastate väljarändest on seni jätkuvalt põhjalikum Artur Vassara uurimus Eesti ala väljarändeliikumisest kuni 1863. aastani.⁶

Samasse perioodi langevad olulised rändepuhangud meie naaberladel. Need erinesid oluliselt Eestis toimunud. Heinrihs Strods on esitanud ülevaate 1840.–60. aastate rändest Lätis, tuues olulisima 1860. aastate väljarändelainena esile läti rahvusliku liikumise tegelase Krišjānis Valdemārsi Kuramaa talupoegade Novgorodi kubermangu asundamise kampaania aastatest 1863–65, mis leidis aset veel enne piirkonda tabanud ikaldusi ja näljahäda.⁷ Samast rändelainest on juba varem kirjutanud Nõukogude Läti ajaloolane Mihhail Kozin, märkides ära samaaegse Poola suuna Läti väljarändes.⁸ 1860. aastate nälg laastas tugevalt ka Soome vürstiriiki. Soome ajaloolane Kari Pitkänen on näidanud, et Soomes suurendas nälg ajutist lähirännet, aga ei mõjutanud märgatavalt püsiva iseloomuga kaugrännet.⁹

1867.–69. aasta näljahäda aegne ja järgne ränne ei ole Eesti ajalookirjutuses tundmatu nähtus. Ea Jansen on käsitlenud väljarändeliikumisega kaasnenud rahunemist, tuginedes sealjuures nii Venemaa riigiarhiivi sandarmivalitsuse materjalidele kui ka ajakirjanduses ilmunule. Tema uurimuse

³ Toivo U. Raun, "Estonian emigration within the Russian Empire 1860–1917", *Journal of Baltic Studies*, 17:4 (Winter 1986), 350–363 (360).

⁴ Tiit Rosenberg, "Eestlaste väljaränne 19. sajandil – 20. sajandi algul: taust ja võrdlusjooni naabritega", *Eesti kultuur võõrsil: Loode-Venemaa ja Siberi asundused*, toim. Astrid Tuisk (Tartu, 1998), 35–36.

⁵ Aadu Must, *Siber ja Eesti: jalaraua kõlin* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2012), 348.

⁶ Artur Vassar, *Uut maad otsimas: agraarne ümberasumisliikumine Eestis kuni 1863. aastani* (Tallinn: Eesti Raamat, 1975). Ülevaadet 19. sajandi teise poole väljarännet käsitlevatest üliõpilastöödest ja sageli pigem väljarände käigus kujunenud asundustele kui rändele keskenduvatest uurimustest vt Tiit Rosenberg, "Ümberasumisliikumise ja eesti asunduste ajaloo historiograafia", *Künnivaod: uurimusi Eesti 18.–20. sajandi agraarajaloost*, Õpetatud Eesti Seltsi kirjad IX (Tartu Ülikooli Kirjastus, 2013), 359–370.

⁷ H. P. Strods, "Nachalo pereseleniya latyšskikh krest'yan v Rossiiu v 40–60e gg. 19 veka", *Rossiya i Baltiia: narodŷ i stranŷ: vtoroya polovina XIX – 30-e gg. XX veka. 1*, otv. red. A. O. Chubar'yan (Moskva: Institut vseobshchei istorii Rossiiskoi akademii nauk, 2000), 5–16 (11–12).

⁸ M. Kozin, *Latyšskaya derevnya v 50–70-e godŷ XIX veka* (Riga: Zinatne, 1976), 118–124.

⁹ Kari. J. Pitkänen, "The road to survival or death? Temporary migration during the Great Finnish Famine in the 1860s", *Just a sack of potatoes? Crisis experiences in European societies, past and present*, ed. by Anti Häkkinen (Helsinki: SHS 1992), 87–118 (91, 98).

huvi keskpunktis ei olnud siiski väljarändeliikumine, vaid pigem selle ümber vene ja baltisaksa publitsistikas arenenud diskussioon.¹⁰ Nälja põhjustatud rännet on maininud nii Sulev Vahtre oma 1970. aastal ilmunud ilmastikuolusid käsitlevas põhjalikus töös¹¹ kui Tiit Rosenberg näljahäda ajal tegutsenud hädaabikomiteede tegevust käsitlevas artiklis¹². Rände suurenemist nälja ajal rõhutab ka Kersti Lust hiljutistes näljahädasid käsitlevates uurimustes.¹³ Ta vaatleb seda ühe talurahvaliikumise avaldumisvormina, mis oli suunatud mõisnike rõhumise vastu. Lust markeerib põgusalt ka riigivõimu ja Eestimaa rüütelkonna seisukohti väljarände osas. Samuti toob ta esile kriisi sotsiaalselt diferentseeritud mõju agraarse elanikkonna erinevatele kihtidele, kellest kõige enam kannatasid vabadikud, tööta jäänud sulased ja erusoldatid. Rände ja nälja seoste läheneb Lust põhiliselt näljahäda ulatuse hindamise aspektist, märkides, et ränne on (koos sündimuse, abiellumuse ja suremuse näitajatega) üks kriteerium näljahäda ulatuse hindamisel: mida suuremad rändenäitajad, seda suurem häda – juhul kui liikumisõigusele ei ole seatud olulisi piiranguid.¹⁴ Näljaga seotud väljarände teemal on publitseeritud ka mitmeid dokumente.¹⁵ Nii võib öelda, et 1867.–69. aasta näljahäda aegset rännet käsitletakse kui kriisi kaasnähtust, kuid selle sisulise analüüsiga ei ole veel tegeletud.

Maailma mastaabis on 19. sajandi näljahädadest ja nendega kaasnenud rännetest kõige laiemat tähelepanu pälvinud Iirimaa 1840. aastate suur väljaränne, mis mõjutas nii Iirimaa kui ka Ameerika Ühendriikide ajalugu.¹⁶ Heaks metoodiliseks lähtekohaks näljaaegse rände käsitlemisel on Iiri majandusajaloolaste, 1840. aastate Iirimaa näljarände uurijate Cormac Ó Gráda ja Kevin H. O'Rourke'i väljatöötatud põhimõtted. Nimeta-

¹⁰ Ea Jansen, "Väljarändamisliikumisest 1860-ndate aastate lõpul ja selle peegeldumisest erinevate ideoloogiliste suundade võitluses Eestis", *C.R. Jakobson ja tema ajastu*, koost. Ea Jansen (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1957), 3–33.

¹¹ Vahtre, *Ilmastikuoludest Eestis*, 136.

¹² Tiit Rosenberg, "1867.–1869. aasta näljahäda Eestis ja hädaabikomiteede tegevus", *Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 2004–2005* (Tartu 2006).

¹³ *Võitlus näljaga: 19. sajandi näljahädad Eesti külas: dokumentide kogumik*, koost. Kersti Lust, *Ex Fontibus Archivi Historici Estoniae* 4 (Tartu: Rahvusarhiiv, 2015); Kersti Lust, "Providing for the hungry? Famine relief in the Russian Baltic Province of Estland, 1867–9", *Social History*, 1 (2015), 15–37 (25–26).

¹⁴ *Võitlus näljaga*, 8.

¹⁵ *Eesti NSV ajaloo lugemik, II kd: valitud dokumente ja materjale Eesti ajaloost XIX sajandi keskpaigast kuni 1917. aasta märtsini*, toim. E. Laul, A. Traat (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1964), 47–48; *Võitlus näljaga*, dokumendid nr 64, 69–71, 73, 81, 83–84.

¹⁶ Cormac Ó Gráda, "For Irishmen to forget?" Recent research on the Great Irish Famine", *Just a sack of potatoes? Crisis experiences in European societies, past and present*, ed. by Anti Häkkinen (Helsinki: SHS 1992), 17–52 (24).

tud autorite jaoks on uurimistöö keskseks küsimuseks olnud, kas ränne oli üks näljaabi vorme ning kas ja kuidas aitas ränne näljahädast üle saada.¹⁷

Eesti alalt väljarände kohta ei ole usaldusväärseid statistilisi andmeid, mis võimaldaks analüüsida ikalduse-aegset rännet kvantitatiivsete meetoditega ning võrrelda väljarännet enne näljahäda, selle ajal ja järel ning omakorda teiste demograafiliste näitajatega. Asi ei ole ainult selles, et meil puuduvad usaldusväärsed koondandmed. Algallikate olemasolu korral peaksime saama vajalikud koondtabelid ikkagi koostada. Paraku näitab pisteline kontroll, et luteri pastorite poolt peetud koguduseliikmete nimekirjad (personaalraamatud) ja vallavalitsustes peetud vallaelanike nimekirjad ei kajasta kogudusest või vallast lahkumist süsteemselt või jäävad väljarändamise aja ja sihtkoha osas väga ebamääraseks. Arhiiviallikatest on võimalik üles leida ametlikud teise kubermangu ümberarvestused, kuid erinevate allikate võrdlemine näitab, et ametlik ümberkirjutamine toimus tihti alles aastaid pärast väljarändamist, mõnikord on aga väljarännanud talupoeg jäänud ametlikult üldse ümber kirjutamata ning elanud aastakümneid passiga võõras paigas, jäädes formaalselt oma koduvalla hingekirja.

Käesoleva artikli eesmärk on käsitleda 1860. aastate näljaaja rängima perioodiga kattuvat väljarändeliikumist Eestimaa kubermangus ühe aasta jooksul alates selle avalikkuse tähelepanu pälvinud tõusust 1868. aasta suvel kuni 1869. aasta suveni, mil liikumine nälja taandudes taas tavapärasesse rütmi vaibus. Lühike periood tõuseb esile eelkõige riigivõimu esindajate ja avalikkuse suure tähelepanu poolest.

Käsitluse põhiallikaks on erinevatel võimutasanditel talurahva liikumist suunanud ja kontrollinud institutsioonide temaatilise kirjavahetuse toimikud. Aadu Must on viidanud, et Eesti ajalooa seonduvad nn suurt poliitikat käsitlevad allikad on valdavalt hoiul eri aegadel Eesti ala valitsenud riikide arhiivides.¹⁸ Nii on see ka antud teema puhul. Teemast mitmekülgse, otsuste ja arengute põhjusteni ulatava ülevaate andmiseks tugineb käsitlus nii Venemaa riiklikus ajalooarhiivis asuvatele keskvalitsuse tasandi allikatele kui ka Balti kindralkuberneri ja Eestimaa kubernereri ja kubermanguvalitsuse materjalidele Eesti ja Läti arhiivides.

Ametiasutuste kirjavahetus väljarändamise küsimuses sisaldab enamasti lühidat arutelu ühe või teise konkreetse väljarändajate rühma uude

¹⁷ Cormac Ó Gráda, Kevin H. O'Rourke, "Migration as disaster relief: lessons from the Great Irish Famine", *European Review of Economic History*, 1 (1997), 3–25.

¹⁸ Aadu Must, "Privileegeritust põlualuseks: baltisaksa ühiskonnategelaste repressioonid Esimese maailmasõja ajal", *Esimene maailmasõda ja Eesti*, Eesti Ajalooarhiivi toimetised 22 (29), koost. Tõnu Tannberg (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014), 15–107, (19).

elukohta ümberkirjutamise üle. Näljahäda ja sellest põhjustatud struktuurne toimetulekukriis on andnud keskvalitsusele ja selle kohalikele võimukandjatele alust sisulisemaks diskussiooniks. See pakub võimaluse analüüsida riigivõimu tegevust rände suunamisel. Artikkel otsib vastust küsimusele, millise seisukoha võtsid riiklikud institutsioonid väljarände suhtes. Kas väljarännet toetati kui võimalikku näljaleevendust või takistati? Kas näljaaegne väljarändeliikumine oli toimetulekuraskustes inimeste sihitu ringiekslemine või õnnestus talupoegadel selle tulemusel siiski ka teistes kubermangudes maad saada? Käsitlus tugineb peamiselt erinevate võimutasandite kirjavahetuse võrdlevale allikakriitilisele analüüsile. Kubermangusisest rännet artikkel ei vaatle.

Väljarändeliikumise algus Hiiumaal

Uus väljarändeliikumise kolle tekkis 1868. aasta kevadel-suvel Hiiumaal. 18. mail esitasid 120 peamiselt Vaemla ja Emmaste vallast pärit talupoega Kaukaasia asehalduri suurvürst Mihhail Nikolajevitši¹⁹ nimele palvekirja Stavropoli kubermangu asumiseks loa ja selleks riikliku toetuse saamiseks.²⁰

Väljarändamisloa taotlemine oli pikk bürokraatlik protseduur. Sõltumata sellest, kuhu ja kellele palvekiri oli esitatud, vaadati taotlused läbi siseministeeriumis. Siseminister arutas kolonistidele maa eraldamise võimalusi riigivarade ministriga. Vastavalt tollasele asjaajamise korrale nõutati arvamus ka nii rände lähte- kui sihtkoha kubernerilt, saamaks hinnangut rahva üle- või puudujäägi kohta vastavas kubermangus. Juunis on Kaukaasia asehalduskonna peavalitsusest antud teada võimalusest Eestimaa kubermangust väljarändavatele talupoegadele Musta mere kubermangus maad eraldada.²¹ Seevastu Eestimaa kuberner Wilhelm von Ulrich²² väljarändamist ei toetanud. Oma vastuses tunnistas ta küll maatute suurt arvu tema valitseda olevas kubermangus, ent leidis, et igal talupojal ei peagi

¹⁹ Mihhail Nikolajevitš (1832–1909) oli tsaar Nikolai I noorim poeg ja keiserliku perekonna üks autoriteetsemaid liikmeid. 1862–81 oli ta Kaukaasia asevalitseja ning Kaukaasia sõdade kangelane, vene kirjanduse andmeil “Kaukaasia lõplik alistaja”.

²⁰ Rahvusarhiiv (edaspidi RA), EAA.29.2.106, l. 105–105p; Hiiumaa talupoegade palvekiri Kaukaasia asehaldurile, 18.05.1868.

²¹ Venemaa Riiklik ajalooarhiiv (Rossiiskii gosudarstvennyi istoricheski arhiv, edaspidi RGIA), f. 1282, op. 2, d. 1044, l. 34; Kaukaasia asehalduri peavalitseja kiri siseministrile 12.06.1868.

²² Wilhelm Otto Cornelius Alexander von Ulrich (1810–91) oli Tartumaa mõisnikest pärinev Venemaa sõjaväelane, kindralleitnant. Eestimaa kuberner oli ta 1859. aastast kuni 1868. aasta novembrini.

maad olema. Veel nägi ta ohtu, et riigi otsus anda talupoegadele luba riigimaadele asuda võib välja rändama ahvatleda suurt arvu talupoegi, sealhulgas ka talurentnikke.²³

Ajal, mil Peterburis oli alles alustatud palvekirja menetlemist, täpsemalt 26. juuni õhtul, jõudsid meritsi impeeriumi pealinna 158 Emmaste ja Vaemla valla vabadikku. Peterburi ülempolitseimeister korraldas koheselt nende ülekuulamise. Hiiumaa vabadikud nimetasid peamise väljarändamise põhjusena mõisates toimunud agrariseid ümberkorraldusi. Vaemla mõisaomanik Rudolf von Gernet oli talude kruntimise käigus tõstnud kohtadelt välja 34 vabadikuperet.²⁴ Kurdeti veel rendihinna tõusu ja sõjaväe karistusmajutamise üle.²⁵

Pealinnas pälvitud vabadikud suurt tähelepanu ja üldist kaastunnet. Peaaegu kaks kolmandikku saabunuist olid lapsed. Täiskasvanute seas olid ülekaalus naised, sealhulgas lastega lesed ja vallalised lapsega tüdrukud. Mehi oli vaid 23.²⁶ Vaatamata sellele, et kõigil saabunutel olid nõuetekohased plakatpassid²⁷, ei lubatud neil pealinna jääda ning saadeti 29. juunil sama laevaga, millega tulnud, koduvalda tagasi.

Koju tagasi deporteerimise otsust võib pidada suhteliselt heatahtlikuks – eestlastel lubati koju sõita vabade inimestena, mitte vangitapis.²⁸ Tagasi-saadetavatele hiidlastele pani politseivalitsus kaasa teel vajaliku toidu (mille maksumus küll hiljem nende koduvallalt sisse nõuti) ja hädaliste

²³ RA, EAA.29.2.106, l. 119–120: Eestimaa kuberner siseministrile, 14.08.1868.

²⁴ 1866. aasta jaanipäeval oli Vaemla mõisaomanik Gernet teatanud kõigile 34-le mõisa vabadikuperetele, et nende majade alune maa müüakse koos naabruses asuvate taludega ära. Majade äraveo kulu jäi vabadike kanda, samuti soise maa kuivendamine. Vabadikud keeldusid ja käisid edutult läbi kõik kohtuastmed Eestimaa ülemmaakohtuni. Kui ette nähtud tähtjaks, 1868. aasta maiks, ei olnud vabadikud välja kolinud, laskis Gernet nende majad soldatitel ära lõhkuda ning kohtuprotsessi ajal kogunenud rendivõla sissenõudmiseks vara oksjonile panna (EAA.867.1.425: Vaemla vabadike kaebus vabadikukohtadelt väljatõstmise asjas kreisikohtus, 1867; EAA.858.1.4866: Vaemla vabadike apellatsioonikaebus Eestimaa ülemmaakohtus, 1867).

²⁵ RGIA, f. 1282, op. 2, d. 1044, l. 10–110b: Peterburi politseivalitsuse akt Hiiumaa talupoegade tagasi saatmise kohta, 29.06.1868. Sõjaväe piirkonda majutamisel oli kaks ülesannet: ühelt poolt pidi see ennetama rahutuste puhkemist, teiselt poolt võttis talurahvas neile koormavat sõjaväe majutamiskohustust kui karistust.

²⁶ RA, EAA.29.2.106, l. 14–14p: Peterburi saabunud Hiiumaa talupoegade nimekiri, 25.06.1868.

²⁷ Vastavalt 1863. a passiseadusele tuli talupojal selleks, et rännata Balti kubermangude piiridest kaugemale kui 30 versta (1 verst = 1,07 km), vahetada vallapass kreisirenteis plakatpassi vastu. (*Polnoe Sobranie Zakonov Rossiiskoï Imperii*, II, T. XXXVIII, 1863 (SPb, 1866), № 39849).

²⁸ Kogu Venemaa oli kaetud vangide konvoeerimise võrgustikuga, mis oli etapijaamadega päevateekondadeks jaotatud. Eestlaste kõnepruugis mugandus võõrapärane sõna “etapijaam” arusaadavamaks “tapijaamaks” ja kogu vangide konvoeerimine “vangitapiks”.

vahel jaotati ära eraviisilistest korjandustest laekunud 474 rubla.²⁹ Üldiselt kohaldatigi vangitapis tagasisaatmist vaid passita pealinnas tabatud talupoegade suhtes, mõnikord aga ka küll passi omavate kuid rahatute talupoegade koduvalda tagasisaatmiseks.³⁰

Nii baltisaksa kui eesti ajalehed kirjutasid, et mõned väljarändajad tahtnud teiste häda pealt kasu lõigata, jutustades kaastunde võitmiseks lugusid, mis pärinesid mitte nende endi, vaid kellegi teise elust.³¹ Esimeste 158 pealinna rännanud hiidlase hulgas ei olnud tõepoolest ühtegi kohalt välja tõstetud Vaemla mõisa vabadikku. Selliste juttude levimine aga annab tunnistust sellest, et Hiiumaa rahvas oli väljarändamise üle laiemalt nõu pidanud. Kes konkreetselt ühe või teise rühmaga teele asus, oli rohkem juhuse asi. Osa kõnealustest Vaemla vabadikest³² jõudis Peterburi kuu aega hiljem. Nende eesmärk oli jätkuvalt Kaukaasiasse või mujale välja rännata. Usaldamata kodusaare mõisnikke,³³ olid nad tulnud taotlust sisse andma impeeriumi pealinna.³⁴

Hinnangud väljarände põhjustele ja meetmed selle takistamiseks

1868. aasta lõpus levis väljarändeliikumine Virumaale ja Harjumaale, 1869. aasta alguses ka Järvamaale.³⁵ Kõikjal kordus sama muster – vabadikud ning sulased, teiste hulgas ka mõni senine rendiperemees, vormistasid plakatpassid Kaukaasiasse rändamiseks, olles veendunud, et riik viib nad kohale, annab tasuta maa ja aitab ka majapidamise rajada. Oli neidki, kes tahtsid elama asuda Samaara kubermangu, kuhu Eestist oli rännatud juba 1860. aastate alguses.³⁶ Riigilt toetuse saamiseks suunduti kõigepealt Peterburi. Enne teele asumist müüdi oma vähene vara.

Väärrib tähelepanu, et rändepalavik haaras ka neid piirkondi, kus märkimisväärselt näljahäda ei täheldatud. Nii oli see näiteks Virumaal.³⁷ Küll

²⁹ RGIA, f. 1282, op. 2, d. 1044, l. 5–6: Peterburi ülempolitseimeister siseministrile, 30.06.1868.

³⁰ Läti ajalooarhiiv (LNA Latvijas Valsts vēstures arhīvs, edaspidi LVVA), 7474. f., 1. apr., 9. l., 8.–9. lpp.: siseminister kindralkubernerile, 10.12.1868.

³¹ Vt nt “Hio rahwa väljarändamisest”, *Perno Postimees*, 14.08.1868, 259–261.

³² RA, EAA.867.1.425, l. 4–4p: Hiiumaa kihelkonnakohtu protokollil väljavõte, 27.04.1867.

³³ Vaemla mõisnik Rudolf von Gernet oli ühtlasi Hiiumaa kihelkonnakohtunik.

³⁴ RGIA, f. 1282, op. 2. d. 1044, l. 35–35ob: Peterburi politseivalitsuse ülekuulamisprotokoll, 07.1868.

³⁵ Jansen, “Väljarändamisliikumisest 1860-ndate lõpul”, 11.

³⁶ Vassar, *Uut maad otsimas*, 162–163.

³⁷ RA, EAA.29.2.135, l. 228–230: Eestimaa kuberner kindralkubernerile, 20.12.1868; Jansen, “Väljarändamisliikumisest 1860-ndate lõpul”, 11.

on teada, et seal levisid 1869. aastal õudus- ja hirmujutud koledast saatuses, mis kodumaale jääjaid ees pidi ootama. Nii teati Lüganuse kihelkonnas rääkida, et kõik need, kes Venemaale minna ei jõua, mürgitatakse ära.³⁸ Jõhvi kihelkonnas hirmutati kohale jääjaid pärisorjuse tagasituleku ja suure sõjaga.³⁹ Väljarändamist õhutanud tagant, nagu asjaosalised ise tunnistasid, ka varem kodumaalt lahkunud sugulaste ja tuttavate või Lõuna-Venemaale teenistusse sattunud soldatite kirjad.⁴⁰ Viimaste jutu kohaselt tuli väljarändamisega rutata, sest üsna varsti saavat ka Venemaal kõik paremad maad välja jagatud.⁴¹ Virumaale andis erilise staatuse tema geograafiline asend – pärast seda kui 1868. aasta sügisel hakati sadamates takistama talupoegade minekut laevadele, suundusid väljarändajad Peterburi poole maismaad mööda, läbi Virumaa.

Kuulujuttude ja agitaatorite mõju nägid väljarändeliikumise uue tõusu põhjustajana nii kuberner kui ka rüütelkonna peamees. Kuberner arvates mõjutas välja rändama kohaliku tööstuse ja kaubanduse aeglane areng ja linnade vähesus, mis ei võimaldanud kõigil talus või mõisas teenistuskoha kaotanutel püsivat tööd leida. Eriti raskeks hindas ta paljulapseliste perede olukorda. Aga täiesti tundmatule maale paremat elu otsima rändama ajendanud talupoegi ikkagi agitaatorid.⁴² Rüütelkonna peamehe Nikolai von Dellingshauseni⁴³ seisukoht kattus selles osas kuberneriga oma. Agitaatoreid ajendavat omakasu, nad lootvat hõlptulu teenida palvekirjade kirjutamiselt või siis väljarändajate vara soodsalt kokku ostes.⁴⁴

Neil kahtlustustel oli ka teatav tõepõhi. Talupoeg pidi kusagilt saama infot võimalike sihtkohtade kohta. Üheks oluliseks infokanaliks olid kindlasti ajalehed, nagu talupojad isegi osundavad.⁴⁵ Ent talupoegadel olid tööpoolest ka abilised või nõuandjad. Hiiumaa talupoegade abilisena kerkib esile Vaemla valla Hallika külast pärit erusoldat Siim Vakko⁴⁶. Vakko elas

³⁸ RA, EAA.29.2.135, l. 308–309p: Alutaguse adrakohtuniku teade Eestimaa kubernerile, 18.01.1869.

³⁹ RGIA, f. 1282, op. 2, d. 1044, l. 338: Peterburi Jaani koguduse pastor Laalandi kiri, 18.01.1869.

⁴⁰ RA, EAA.29.2.135, l. 228: kuberner kindralkubernerile, 20.12.1868.

⁴¹ RA, EAA.29.2.135, l. 94: Läänemaa kreisisaadik kubernerile, 13.11.1868.

⁴² RA, EAA.29.2.106, l. 174–176p: kuberner aruanne siseministrile, 02.09.1868.

⁴³ Nikolai von Dellingshausen (1827–96), Virumaa mõisnik, rüütelkonna peamees 11.12.1868 – oktoober 1869.

⁴⁴ RA, EAA.854.2.747, l. 210–211: rüütelkonna peamehe aastaaruanne 1868. a maapäeval.

⁴⁵ RA, EAA.29.2.106, l. 175: Eestimaa kuberner aruanne siseministrile, 02.09.1868.

⁴⁶ Siim Vakko (sünd 1815) oli nekrutiks võetud 1836. aastal. Väkkevõtmisel lugeda-kirjutada ei osanud, samuti ei olnud tal ühegi käsitööala oskusi, vt RA, EAA.178.1.3686, l. 6p–7: Läänemaa 1836. a üldvärbamise nekrutikandidaatide nimekiri, <http://www.raee/dgs/_purl.php?shc=EAA178.1.3686:7> (17.12.2015).

sel ajal Peterburis ja pole teada, kus ja kuidas kokku saadi ja nõu peeti, kuid Vakkolt kuuldust pärines hiidlaste teadmine, et valitsus toetab Kaukaasiasse väljarändajaid ja kõik, kes Peterburi jõuavad, asundatakse riigi kulul Kaukaasiasse. Vakko motiivid allikatest ei selgu. Palvekirju ta ise ei kirjutanud, küll aga aitas sellised kirjutajad leida ja andis nõu, millistesse ametiasutustesse ja kuidas tuleb pöörduda.⁴⁷

Väljarändajatel olid sidemed ka 1850. aastatel Peterburis välja kujunenud eestlastest haritlaste koondusega, mis sai tuntuks “Peterburi patriootide” ehk “rahvasõprade” nime all.⁴⁸ Tallinna saksakeelse ajalehe *Revalsche Zeitung* juhtkirja väitel saanud Hiiumaa talupojad nõu keisri ihuarstilt Philipp Karellilt endalt ja tema teenrilt.⁴⁹ Kindlasti suhtles Peterburis väljarändajatega ja tõenäoliselt aitas ka palvekirju kirjutada⁵⁰ Peterburi patriootide ringi kuulunud, selleks hetkeks teenistusastmete tabelis 12. klassi ehk kubermangusekretäri auastmeni tõusnud mereministeeriumi ametnik Aleksander Jurjev.⁵¹ Arvatavasti oli just Jurjev see, kes aitas tõlgina esimestel Peterburi jõudnud Hiiumaa vabadikel oma eluraskusi kaastunnet äratavaks jutustuseks vormida ja hoolitses ühtlasi selle eest, et lugu Peterburis randunud Hiiumaa vabadike õnnetust saatusest Peterburi ja Moskva ajalehtedesse jõuaks ja nii võimalikult laialt leviks. Kirjas maalikunstnik Johann Kölerile nägi Jurjev hiidlaste Peterburis käimisega seotud sündmusi positiivses valguses, sest need aitasid Balti agrariorra puudusi Vene avalikkuse ette tuua.⁵²

Eesti talupoegade väljarändamine ja selle võimalikud põhjused oli 1868. ja 1869. aastal Peterburi ja Moskva väljaannete veergudel sagedane teema. Vene slavofiilne avalik arvamus, mida kujundasid Peterburi ja Moskva press, oli Balti erikorra vastu astunud juba 1860. aastate esimesel poolel, kui Poola-Leedu ülestõus 1863. aastal äratas slavofiilide huvi ka nn balti küsimuse vastu. Läänemere provintse käsitleti Vene reformiliikumisest

⁴⁷ “Peterburgist”, *Perno Postimees*, 31.07.1868, 246–247; RA, EAA.29.2.106: Kreisisaadik E. Ungern-Sternberg Eestimaa kubernerile, 09.08.1868.

⁴⁸ Mart Laar, “Rahvusliku liikumise keskused ja esimesed suurüritused”, *Eesti ajalugu, V: pärisorjuse kaotamisest Põhjasõjani*, peatoim. Sulev Vahtre (Tartu: Ilmamaa, 2010), 236.

⁴⁹ “Die Auswanderer von Dagö”, *Revalsche Zeitung*, 22.07.1868.

⁵⁰ RA, EAA.29.2.106, l. 141–141p: Eestimaa kuberner Ulrich siseministrile, 19.08.1868.

⁵¹ Aleksander Jurjev (1834–78) sündis Kroonlinnas 15. laevastikuekipaazi madruse Jakob Jüri ja Maia (snd Jäska) pojana (RGIA, f. 828, op. 14, d. 3, l. 29: Kroonlinna 1834. a. sünnimeetrika). oli Tallinna kantonistide poolpataljoni kasvandik. 1854 määrati mereministeeriumi inspektordepartemangu kirjutajaks. 8-aastase eeskujuliku teenistuse järel sai samas ametnikuks (RGIA, f. 1282, op. 2, d. 1044, l. 104–1040b: Eestimaa kuberner siseministrile 7.09.1869).

⁵² RA, EAA.29.2.106, l. 141p: Kuberner siseministrile, 19.08.1868; Aleksander Jurjevi kiri Johann Kölerile, 02.07.1868 <<http://sugupuu.narod.ru/keler.html>> (14.01.2016).

maha jäänud keskaegse maanurgana, kus põliselanikele tehakse ülekohtu. Baltisaksa ajakirjandus asus muidugi kaitsepositsioonile. Ajalehtede poleemika oli tsaarile ja tema võimukandjatele ebamugav, vaidlusi püüti talitseda.⁵³

Suure sulesõja ja väljarändeliikumise seostele viitas ka siseminister Aleksandr Timašev⁵⁴ 5. augustil 1868. aastal kindralkubernerile saadetud kirjas. Timašev muretses, et Vene ajakirjandus üldistas üksikuid konkreetsetes mõisates tekkinud vastuolusid põhjendamatu suuremaks balti agraarolude üldiseks probleemiks. Selle vältimiseks pidi kuberner tulevaste mõisnike-talupoegade vastuolude korral isikliku mõjuga konflikte leevendada, et konflikti sattunud talupojad ei langeks kergeks saagiks väljarändamisele õhutavatele agitaatoritele. See pidi ära hoidma uute talupoegade jõudmise impeeriumi pealinna, kus nad äratanuks taas üldist kaastunnet ja kinnitanuks ilmekalt artikleid Balti kubermangude talupoegade õnnestust ja abitust olukorrast kodumaal, ajendades omakorda uusi artikleid, mis survestaksid keskvalitsust. Nagu siseminister eraldi rõhutas, ei olnud siseministeriumil kavas tegeleda Balti kubermangude maaomandisuhetega.⁵⁵

Ajastu suur vastasseis Balti aadli ja Vene avalikkuse vahel ning sellest tingitud ettevaatlikkus oli ka üks põhjusi, miks näljaaja väljarändeliikumise mahasurumiseks ei paigutatud mõisatesse sõjaväeüksusi.⁵⁶ Täitmaks siseministri korraldust panna piir talupoegade massilisele Peterburi siirdumisele, tegi kuberner Ulrich 1868. aasta augusti alguses Läänemaa renteile korralduse väljastada plakatpasse ainult neile talupoegadele, kellel oli ette näidata adrakohtuniku luba. Lube võisid saada talupojad, kes tõendasid reisikulude katmiseks vajalike vahendite olemasolu ja kellel oli konkreetne reisi eesmärk.⁵⁷ Sisuliselt tähendas selline kontroll olulist 1863. aasta passi-seadusega antud liikumisvabaduse piiramist. Talupojad olid veendunud, et passide väljastamise keeld oli adrakohtunike, see tähendab mõisnike omavoliline piirang. Seda usku tugevdas asjaolu, et osa ilma passita Peterburi jõudnud talupoegadest oli sinna paigale jäetud ja nende eest kanti hoolt!

⁵³ Ea Jansen, *Eestlane muutuv asjas: seisisühiskonnast kodanikuühiskonda* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007), 179.

⁵⁴ Endine sandarmikorpuse ülem Aleksandr Timašev (1818–93) oli siseminister aastatel 1868–78. Tema siseministriks oleku ajal likvideeriti Balti kindralkubeneri ametikoht ning Eestimaa ja Liivimaa kubernerid allutati vahetult siseministrile.

⁵⁵ S. G. Isakov, "Ostzeiskii vopros v Russkoï pečati 1860-kh godov", *Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised*, 107, (Tartu, 1961), 109–110.

⁵⁶ RGIA, f. 1282, op. 2, d. 1044, l. 237–237ob: kindralkuberner siseministrile, 29.11.1868.

⁵⁷ RA, EAA.29.2.106, l. 82: kuberner Ulrich siseministrile. 6.08.1868; refereeritud: Lust, *Võitlus näljaga*, 203, allmärkus 214.

Talupojad järeldasid, et Hiiumaa mõisnikud ja kubermanguvõimud püüavad väljarändamist takistada vastu valitsuse tahet.⁵⁸

Passide väljastamise piirangut nägi väljarändeliikumise epideemiaks kasvamise põhjusena ka Eestimaa rüütelkond. Rüütelkonna peamehe Dellingshauseni hinnangul tekitas järjekindluse puudumine seaduse rakendamises elanikkonnas segadust ja ebakindlust kehtivas õiguskorras.⁵⁹ Nii olnud ootuspärane, et talupojad pidasid ainuvõimalikuks lahenduseks ise Peterburist õiglust ja kaitset otsima minna.⁶⁰ Väljarännet pidas Dellingshausen näljaaja tingimustes vaesematele talupoegadele vajalikuks, kuid massilise, sealhulgas ka paremal järjel elanike väljarändamise vältimiseks tulnuks lasta rändel kulgeda ilma täiendavate piiranguteta. Rüütelkond juhtis alates 1868. aasta augustist pidevalt kindralkuberneritähelepanu vajadusele taastada talupoegadele nende seaduslik liikumisõigus, mis tagaks väljarände kahanemise normaalsesse ulatusse.⁶¹

Eestimaa rüütelkond, erinevalt Liivimaa rüütelkonnast, oli juba 1860. aastate alguses seisukohal, et talurahva migratsiooni reguleerimiseks piisab talurahvaseaduse sätetest ja kõik erakorralised meetmed, mis piiraksid rohkem kui seadus, ajendaks talupoegi oma õigust veel rohkem taga nõudma.⁶² Nii oli piirangute kaotamise nõue pigem osa rüütelkonna mittesekkumise strateegiast kui pelgalt taktikaline samm.⁶³ Passide väljastamise piiramise tulemusega ei olnud rahul ka kindralkuberner ja tema korraldusel tühistas uus kuberner Mihhail Galkin⁶⁴ 1868. aasta oktoobri lõpus selle piirangu.⁶⁵

Passide andmise poliitika pendel liikus 1868. aasta oktoobrist juba teise suunda. Selleks, et pakkuda puudustkannatavate talupoegade maa saamise ootustega seotud väljarändamisele reaalselt alternatiivi tööotsimise võimaluste avardamise näol, leevendati passide väljaandmise korda veelgi. Seni oli kehtinud printsiip, et passi saamiseks tuli koju jäävad perekonnaliikmed kindlustada hädavajalike elatusvahenditega, sest muidu võinuks

⁵⁸ RGIA, f. 1282, op. 2, d. 1044, l. 172–173: Balti kindralkuberner siseministrile, 30.10.1868.

⁵⁹ RA, EAA.854.2.747, l. 210–211: rüütelkonna peamehe aastaaruanne 1868. a maapäeval.

⁶⁰ *Ibid.*

⁶¹ RA, EAA.29.2.106, l. 185: Eestimaa rüütelkonna peamehe asetäitja Mühlen kindralkubernerile, 05.09.1868.

⁶² Vassar, *Uut maad otsimas*, 205.

⁶³ Lust, "19. sajandi näljahädad Eestis", *Võitlus näljaga*, 49.

⁶⁴ Mihhail Galkin-Vrasskoi (1832–1916), Eestimaa kuberner 1868. a sügisest 1870. aastani. Enne kuberneriks tulekut oli töötanud ministrite komitee kantseleis osakonnajuhatajana.

⁶⁵ RGIA, f. 1282, op. 2, d. 1044, l. 172–173: Balti kindralkuberner siseministrile, 30.10.1868.

nad muutuda valla sotsiaalabi süsteemile liigseks koormaks. Nüüd sellest printsibist loobuti.⁶⁶

Vaeste talupoegade pealinna kogunemise takistamiseks tohtisid renteid 1868. aasta lõpust vanuse või haiguse tõttu töövõimetutele talupoegadele väljastada passe ainult märkega “välja arvatud Peterburi”.⁶⁷ Peterburist korra juba tagasitoimetatutelt tuli passi väljastamisel nõuda elatusvahendite ettenäitamist.⁶⁸

Kindralkuberner Albedinski ümberasundamisplaan

Väljarändeliikumise arengus oli oluline roll kõrgeimal kohalikul võimul – Balti kindralkuberneril Pjotr Albedinskil,⁶⁹ keda on hinnatud peaaegu ideaalseks “rahuaja kindraliks”, kes, ehkki oli kaasaegsete arvates teinud karjääri küll eelkõige tänu oma kaunile välimusele ja sellest tulenevatele mõjukatele sidemetele õukonnas, omas samas tervet mõistust ja humanset südant. Kindralkuberner Albedinski oli mees, kes pooldas Balti kubermangude sammammulist ühtlustamist ülejäänud impeeriumiga – muuhulgas vene keele sisseviimist ametliku asjaajamise põhikeelena, ka kogu impeeriumis kehtiva linnaseaduse ja kohtukorralduse rakendamist Balti kubermangudes. Tema eesmärgiks ei olnud Balti kubermangude maaomandisuhete radikaalne ümberkorraldamine, kuid ometi eeldasid tema plaanid rüütelkondade võimu kärpimist.⁷⁰ Nii ei peitunud ka väljarändamise põhjused tema hinnangul ainuüksi saagi ikaldumises ega ka “ässitajate” tegevuses, vaid olid välja kujunenud pikema aja jooksul ja seisnesid Balti aadliomavalitsuse – rüütelkondade – agraarpoliitikas.

Albedinski jagas maata talupojad kolme kategooriasse: 1) aastasulased talus või mõisas; 2) perekonnaga sulased, kes raha ja toidumoona asemel said töötasuks maalapikese kasutamise õiguse; 3) vabadikud talu- või mõisamaal, kes elatusid päevapalga eest tehtavast tööst. Kõige halvemas olukorras olevat just viimased, kelle osakaal oli Eestimaa kubermangus kõrgem kui teistes Balti kubermangudes ning tõusis jätkuvalt talu- ja mõisasulaste

⁶⁶ Aadu Must, “Valla passiregistrid demomeetrilises uurimistöös: Kabala valla passiregister”, *Kleio. Ajaloo Ajakiri*, 10 (1994), 14–26 (15).

⁶⁷ *Estländische Gouvernements Zeitung*, 09.12.1868, 936–937.

⁶⁸ Lust, *Võitlus näljaga*, 246, allmärkus 273.

⁶⁹ Pjotr Albedinski (1826–83), kindraladjutant ja kindralleitnant, oli Balti kindralkuberner aastatel 1866–70.

⁷⁰ Lea Leppik, “Die Generalgouverneure im Baltikum – Instrumente zur Vereinheitlichung des Russischen Imperiums oder ein Schutz der baltischen Sonderordnung?”, *Estland und Russland: Aspekte der Beziehungen beider Länder*, hrsg. von Olaf Mertelsmann (Hamburg: Dr. Kovač), 53–76 (74–75).

arvel, kelle arvu raharendile üleminekuga seoses teadlikult vähendati.⁷¹ Ikaldusaastatel vajasis mõisnikud ja rendiperemehed tööjõudu aga veelgi vähem.⁷² See oli see osa ühiskonnast, kelle ühiskonna sotsiaalmajanduslik ja sotsiaälõiguslik korraldus nälja meeivalda jättis.⁷³ Elatusallikata jäävaid talupoegi pidas Albedinski otstarbekaks asundada ümber impeeriumi nendesse piirkondadesse, kus neile rakendust leitaks.⁷⁴

Nii taotles kindralkuberner juba alates 1868. aasta augustist siseministrilt erakorralise abinõuna Läänemaa (eriti just Hiiumaa) hädasolevate talupoegade Venemaa sisekubermangudesse asundamist. Kindralkuberner ei hinnanud seda meedet hoopiski mitte järeleandmisena talupoegade nõudmistele ja protestidele, vaid lausa vastupidi – tema arvates oli tegemist vahendiga, mis võimaldas sündmuste juhtimist kindlalt riigivõimu käes hoida.⁷⁵ Ühtlasi lootis ta nii balti aadlile mõista anda, kuidas keskvalitsus sekkub kohalikesse asjadesse juhul, kui rüütelkondade agrarpoliitika jätab osa talupoegadest elatusvahenditeta.⁷⁶

Septembris 1868 saatis kindralkuberner Albedinski siseministrile kirja, milles ta esitas eestlaste ümberasundamise programmi, mis nägi ette nende täieliku riigipoolse toetusega asundamise mõnda Venemaa sisepiirkonda, kus oleks senise kodumaaga sarnased looduslikud tingimused. Albedinski teadis ka seda, et siinse talupoja kõigi püüdluste siht oli oma isiklik maalapp, millel ta oleks täielik peremees. Seetõttu ei tasunud püüda neid sulandada vene küladesse, kus eksisteeris kogukondlik maakasutus.⁷⁷

6. septembril avaldas siseminister Timašev kindralkubernerile ettepanekule toetust⁷⁸ ning riigivarade minister Aleksander Zeljonõi⁷⁹ leidis ka sobiva maa Novgorodi kubermangus.⁸⁰ Kuid asundamine lükkus edasi järgmisele kevadele või suvele, sest vastu talve ei olnud võimalik koloniste lagedasse ja hoonestamata paika saata. Kogu eraldada planeeritav asumistoetus oleks sellisel juhul kulunud talve üleelamiseks.⁸¹ Asundamise

⁷¹ LVVA, 7474. f., 1. apr., 9. l., 14. lp. jj: kindralkuberner siseministrile, 03.01.1869.

⁷² RA, EAA.29.2.4761, l. 15p–16: kubernerile 1869. a aruanne; publitseeritud: Lust, *Võitlus näljaga*, 250–253.

⁷³ Kersti Lust, "Uurimisseis", *Võitlus näljaga*, 18.

⁷⁴ RGIA, f. 1282, op. 2, d. 1044, l. 92–94: kindralkuberner siseministrile, 21.09.1868.

⁷⁵ LVVA, 7474. f., 1. apr., 9. l., 20.–22p. lpp: kindralkuberner siseministrile, 03.01.1869.

⁷⁶ RGIA, f. 1282, op. 2, d. 1044, l. 67–73: siseministeriumi eriülesannetes ametniku raport siseministrile, 14.08.1868.

⁷⁷ RGIA, f. 1282, op. 2, d. 1044, l. 92–94: kindralkuberner siseministrile, 21.09.1868.

⁷⁸ RGIA, f. 1282, op. 2, d. 1044, l. 96–97: Siseminister kindralkubernerile, 06.09.1868.

⁷⁹ Aleksandr Zeljonõi (1818–80) oli riigivarade minister aastatel 1862–72.

⁸⁰ RGIA, 1282, op. 2, d. 1044, l. 106–106ob: esildis hiidlaste asundamisest Novgorodi kubermangu, 09.1868.

⁸¹ RA, EAA.29.2.132, l. 1–2: kindralkuberner kubernerile, 22.09.1868.

edasilükkamist toetas ka asekuberner Wladimir von Rahden⁸², kes lootis, et paremal saagiaastal, mida 1869. aasta olla töötas, ei kutsuks Läänemaa talupoegade ümberasustamine ja selle kohta levivad jutud esile üldist väljarändamistuhinat.⁸³

1868. aasta septembri lõpus andis kindralkuberner kubernerile käsu koostada nimekiri Läänemaa talupoegadest, kellel oleks vaja kriisi ja laostumise tõttu välja rännata.⁸⁴ Nimekirjade vahetu koostamise kohustus pandi adrakohtunikele, kes küll ise, nagu kurdeti, sellise nimekirja koostamise otstarbest aru ei saanud, sest veel 2. septembril oli Eestimaa Kubermangu Teatajas rõhutatud, et Kaukaasiasse on rohkem tahtjaid, kui seal maad jagub ja välja saab rännata ainult omal kulul. Läänemaa väljarändajad aga olid kõik vaesed vabadikud, kes kuidagi esitatud nõudmistele ei vastanud.⁸⁵ Oktoobris said esialgsed nimekirjad siiski valmis. Adrakohtunikud olid neisse kandnud 963 Läänemaa talupoega.⁸⁶ Väljarändamise vajaduse põhjuseks oli enamikule märgitud elatusvahendite puudumine, töövõimaluse puudumine, arvukas perekond või ka näljahäda. Üle poole nimekirjadesse kantuist olid lapsed. Põhiliselt olid need suured pered, oli ka lastega lesknaisi.⁸⁷

Siseminister Timašev kinnitas veel 10. detsembril kindralkuberner Albedinskile uuesti üle, et valitsus peab vajalikuks Läänemaa talupoegade praegusest elukohast Novgorodi kubermangu ümberasustamist nende äärmiselt viletsa olukorra tõttu.⁸⁸ Ent rõhutas ka, et tegemist on siiski vaid ühekordse ettevõtmisega. Igasuguste väärtõlgenduste ja väljarändamispuhangu vältimiseks otsustati kolonistide teele saatmine seniks veel edasi lükata, kuni Balti kubermangude vallavalitsused on kätte saanud teadaanded, milles kogu väljarändamise korraldus veelkord üksipulgi lahti seletatakse. Teadaandes rõhutati, et kusagile rändamiseks peab igal talupojal tingimata olema nii pass kui ka teel oleku ajaks vajalikud elatusvahendid.⁸⁹ Kindralkuberner laskis veel lisada, et vabalt saab välja rännata ainult Siberisse, Amuurimaale ja Orenburgi või Samaara kubermangu, lootes, et sellise märkuse peale võiks osa välja rännata soovijast oma kavatsusest loobuda,

⁸² Ludwig Woldemar (Wladimir) Leonce von Rahden (1826–81) oli Eestimaa asekuberner 1858. aastast kuni 1868. a detsembrini.

⁸³ RA, EAA.29.2.106, l. 232–236: asekuberner kindralkubernerile, 28.09.1868.

⁸⁴ RA, EAA.29.2.132, l. 3: asekuberner adrakohtunikele, 28.09.1868.

⁸⁵ RA, EAA.29.2.132, l. 9–10: Ranna-Lääne adrakohtunik kubernerile, 02.10.1868.

⁸⁶ RA, EAA.29.2.132, l. 44–44p: kuberner kindralkubernerile, 25.10.1868.

⁸⁷ RA, EAA.29.2.132, l. 45–56p: Läänemaa väljarändamist vajavate talupoegade nimekirjad, 1868 a. oktoober.

⁸⁸ LVVA, 7474.f., 1. apr., 9. l., 5. lp.: siseminister kindralkubernerile, 10.12.1868.

⁸⁹ LVVA, 7474.f., 1. apr., 9. l., 8.–9. lpp.: siseminister kindralkubernerile, 10.12.1868.

sest nemad tahtsid minna ju Kaukaasiasse, mitte külma Siberisse.⁹⁰ Veel arvas kindralkuberner, et Novgorodi asundatavad talupojad peaksid val-lakogukonnast tavapärasel vormis vabastamist taotlema ja kõhkles ka, kas neile tohiks elamise sisseseadmiseks toetusi maksta, sest valitsus peaks omalt poolt rangelt täitma kõiki seadusi ja muid regulatsioone, et tagada teadaannetes esitatavatest nõuetest kinnipidamine ka talupoegade poolt.⁹¹

1869. aasta kevadel aga enam ümberasundamisprojektist asja ei saanud. Esimesed märgid sellest, et väljarändamispalavik arvati ka ilma Albedinski suure plaanita vaibuvat, ilmnesid juba 1868. aasta septembris. Nii näiteks oli Eestimaa kuberner oma 2. septembril siseministrile saadetud kirjas veendunud, et need 120 algselt palvekirja Kaukaasiasse asumiseks sisse andnud talupoega olid valdavalt endale äraelamisvõimaluse kas kubermanguvalitsuse abiga või iseseisvalt juba leidnud ja väljarändamisvajadus seetõttu ära langenud. Suurem osa neist – 66 inimest (sh 9 meest, 14 naist ja 43 last) – oli võetud tööle Kreenholmi manufaktuuri; 17 inimest (3 meest, 3 naist ja 11 last) aga leidnud töö Tallinnas.⁹² Aga oli ka teistsuguseid näiteid. Nii esitasid 1868. aasta novembris kuus Peterburis viibivat perepead siseministrile taas palvekirja Kaukaasiasse asumiseks, kusjuures mõned neist olid juba varem Peterburist sundkorras koju tagasi saadetud.⁹³

Nagu selgub siseminister Timaševi konfidentsiaalsest kirjust Albedinskile, loobus keisririigi valitsus Albedinski plaani toetamisest juba 1868. aasta detsembris. Ministrite komitee arutelul oli leitud, et talupojad on loomult kergemeelsed ja alluvad kuulujuttudele suurepärasest viljakatest maadest. Rõhutati ka riiklike toetustega asundamise negatiivseid kogemusi Amuurimaalt ja Kubani oblastist. Veel kardeti, et plaaniga kaasneks talupoegade uued massilised kogunemised pealinna, mida peeti äärmiselt ebasoovitavaks. Võimalik, et sellise arvamuse kujunemisel oli oma osa ka Balti aadli lobitööl, kes pelgas tööjõu äravoolu. Ent piisav põhjus võis olla pärisorjuse kaotamine Venemaal, mis oli suurendanud vene talupoegade liikumisvabadust ja tegi keskvalitsuse ärevaks.⁹⁴

Kindralkubernerile sellest ministrite komitee seisukohast aga enne järgmist suve teada ei antud ja veel 1869. aasta kevadel oli nimekirjadesse kantute saatus jätkuvalt ebaselge. 1869. aasta 17. mail said kõik Eestimaa kubermangu vallavalitsused kubernerilt eestikeelse kirja, milles rõhutati,

⁹⁰ LVVA, 7474.f., 1. apr., 9. l., 10.–11. lpp.: kindralkuberner siseministrile, 17.12.1868.

⁹¹ LVVA, 7474.f., 1. apr., 9. l., 2.–4p. lpp.: kindralkuberner siseministrile, 17.12.1868.

⁹² RA, EAA.29.2.106, l. 175: kuberner siseministrile, 02.09.1868.

⁹³ RGIA, f. 1282, op. 2, d. 1044, l. 197, 200: ajutiselt Peterburis elavate Hiiumaa talupoegade palvekiri siseministrile, 06.11.1868.

⁹⁴ RGIA, f. 1282, op. 2, d. 1044, l. 443–444: siseminister kindralkubernerile, 12.06.1869.

et talupojad, kes on oma nimed välja rännata soovijate nimekirja pannud, ei ruttaks oma vara müüma, nagu kiputi tegema. Samas manitseti vallaalitsusi, et need oma hädaliste eest jätkuvalt hoolt kannaksid, sest keegi polnud neid ju vallakogukonna hingekirjast kustutanud.⁹⁵

28. mail 1869 rõõmustas Albedinski oma konfidentsiaalses kirjas sise-minister Timaševile, et 10. märtsil ilmunud siseministri kuulutus on positiivset mõju avaldanud. Ka plakatpasside võtmise arv oli vähenenud: 1. detsembrist 1868 kuni 1. märtsini 1869 vormistati kubermangus keskmiselt 876 passi kuus, järgmise kahe kuu jooksul juba ainult 523 passi kuus.⁹⁶ Rahulikumad meeolud kubermangus pidid lihtsustama nimekirjadesse kantute ümberasundamist, mida Albedinski jätkuvalt läbi viia püüdis, üritades oma plaani toetuseks kasutusele võtta ehk mitte päris tõeseid argumente.

Küsimusi tekitab kindralkubeneri väide 1869. aasta maikuus, et Eestimaa kubermangust soovib välja rännata juba kuni 12 000 talupoega.⁹⁷ Kinnitust sellele arvule ei õnnestu arhiivimaterjalidest leida. 25. oktoobriks 1868 olid adraakohtunikud Läänemaalt kirja pannud 963 talupoega,⁹⁸ 12. novembriks veel 2200.⁹⁹ Järgmise aasta jaanuari lõpuks oli lisandunud veel 294 nime, nüüd juba ka Harju-, Viru- ja Järvamaalt.¹⁰⁰ Eestimaa kubermanguvalitsuses oli sellele lisaks 18. oktoobrist 1868 kuni 28. jaanuarini 1869 kirja pandud veel ligikaudu 1000 talupoega.¹⁰¹ Nii tuleb kokku kõige rohkem 4500 talupoega. 17. detsembril 1868 rääkis ka kindralkubener ise vaid “rohkem kui 2000 talupojast”, kes olid selleks hetkeks enda väljarändamissoovist teatanud.¹⁰² Ea Jansen on sandarmeeria arhivaalidele tuginedes leidnud, et 1869. aasta 3. juuniks ei olnud ennast kubeneri kantseleis

⁹⁵ RA, EAA.29.2.71, l. 120: kuberner vallavalitsustele, 17.05.1869, refereeritud Lust, *Võitlus näljaga*, 246, allmärkus 271.

⁹⁶ RGIA, f. 1282, op. 2, d. 1044, l. 4360b: kindralkuberner siseministrile, 28.05.1869.

⁹⁷ RGIA, f. 1282, op. 2, d. 1044, l. 436–439: kindralkuberner siseministrile, 28.05.1869. 12 000-st väljarändamiseks üleskirjutatust räägib 1869. a mais ka Eestimaa hädaabikomitee, kelle andmetel olid need 12 000 1869. a kevadel juba vara müünud ja teele asunud, vt Lust, *Võitlus näljaga*, 245–247: Eestimaa hädaabikomitee kiri Peterburis Eestija Saaremaa näljahädaliste abistamiseks loodud erikomiteele väljarändeliikumise ja selle hirmuäratavate tagajärgede kohta, 24.05.1869; 1869. a kubeneri aruandes on samuti nimetatud 9946 Eestimaa kubermangust ajutiselt või püsivalt lahkunut. Vt. Vahtre, *Ilmastikuoludest*, 136.

⁹⁸ RA, EAA.29.2.132, l. 44–44p: kuberner kindralkubernerile, 25.10.1868.

⁹⁹ RA, EAA.29.2.132, l. 58–101: kuberner kindralkubernerile, 12.11.1868.

¹⁰⁰ RA, EAA.29.2.132, l. 102: kuberner kindralkubernerile, 29.01.1869.

¹⁰¹ RA, EAA.29.2.211, l. 133–157p: väljarändamiseks kubermanguvalitsusest plakatpassi taotlenute nimekirjad, 18.10.1868–28.01.1869.

¹⁰² LVVA, 7474. f., 1. apr., 9. l., 10.–11. lpp.: kindralkuberner siseministrile, 17.12.1868.

väljarändamiseks registreerinud mitte rohkem kui 999 inimest.¹⁰³ Tundub tõenäolisena, et arv 12 000 oli üle pakutud. Võimalik, et see number näitas hinnangut väljarändamist vajavate talupoegade hulga.

12. juunil 1869 andis siseminister Timašev oma kirjas kindralkubernerile teada, et eesti talupoegade ümberasundamine riigi toel ei tule enam kõne alla. Albedinski suur ümberasundamiskava oli päevakorrast maha võetud ja Läänemaa talupoegade ümberasundamist tema poolt planeeritud kujul ei toimunudki. Siseminister oli küll samuti seda meelt, et nimekirjadesse kantud talupoegadega, kes olid juba üle aasta äralaskmist oodanud, tuleks midagi ette võtta,¹⁰⁴ aga asjadel lasti isevoolu minna. Paljud talupojad olid korraldustest hoolimata juba kodukohast lahkunud.

Väljarändamise korralduse kontekstis oli kindralkubeneri talupoegade asundamise plaan omas ajas õigupoolest üsna erandlik. Erandlik oli just see, et plaani algatajaks oli kindralkuberner. 1860. aasta sügisel oli toonane riigivara minister Mihhail Muravjov esitanud kava, mille kohaselt saanuks asundada mõnikümme peret Balti kubermangudest Saraatovi ja Samaara kubermangus olemasolevatele riigimaadele ja edaspidi suuremal hulgal Samaara (400–500 peret aastas) või ka Tomski kubermangu. Ulatuslikule ümberasundamise plaanile olid siis vastu nii kindralkuberner, rüütelkonnad kui ka tsaar.¹⁰⁵

Impeeriumi koloniseerimispoliitika tervikkontekstis oli kindralkuberner Albedinski asundamisplaan pigem oma ajast ees. 1897. aastal koostati riigi initsiatiivil ja kuberneride juhtimisel nimekirju Balti kubermangude randlastest, keda riigi kulul Kaug-Ida rannikule Ussuurimaale kaluriks ja valget rassi esindama asundada. Sajandi lõpu projekt oli edukam. Hulk eesti talupoegi 20. sajandi esimesetel aastatel ka Kaug-Itta asundati.¹⁰⁶

Väljarändajate tulv Peterburi

1868. aasta sügisel ja järgneval talvel jätkus talupoegade suundumine Peterburi lootuses, et seal, erinevalt Eestimaa kubermangu ametiasutustest, tulakse nende soovidele vastu.¹⁰⁷ Perioodil 1868. aasta sügisest kuni järgmise

¹⁰³ Jansen, "Väljarändamisliikumisest 1860-ndate lõpul", 12.

¹⁰⁴ RGIA, f. 1282, op. 2, d. 1044, l. 443–444: siseminister kindralkubernerile, 12.06.1869.

¹⁰⁵ Vassar, *Uut maad otsimas*, 123.

¹⁰⁶ Aadu Must, "Vene impeeriumi "meretagused kolooniad" ja Eesti randlased", *Siber ja Eesti 2* (peatükk 2016. a ilmutavast raamatust); Aadu Must, "Eesti asunikud Venemaal", *Eesti ajalugu V: pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani*, peatoim. Sulev Vahtre (Tartu: Ilmamaa, 2010), 144.

¹⁰⁷ RA, EAA.29.2.135, l. 76: kuberner kindralkubernerile, 25.10.1868.

aasta kevadeni ulatus nende hulk hinnanguliselt paari tuhande talupojani.¹⁰⁸ Tuleb aga arvestada, et mitmed sundkorras koduvalda tagasi saadetud talupojad on uuesti teele läinud, uuesti Peterburi tulijatena loendatud, ning nende inimeste koguarv, kes pealinnas käisid, on mõnevõrra väiksem. Korraga võis ajutiselt Peterburis viibida kuni 600 Eestimaa kubermangu talupoega, enamasti oli see arv väiksem.

Pealinna saabus väljarändamiseks riigi toetust nõutama ka Kuramaa talupoegi, kes tahtsid maapuuduse ja viljahinna tõusu põhjusel asuda Samaara kubermangu.¹⁰⁹ Nii kujunes pealinna saabunud talupoegadest, keda kõigi teadete kohaselt oli siiski kõige enam Eestimaa kubermangust, pealinna administratsioonile ja siseministeeriumile tõsine ja krooniline probleem, mis vajas kiiret lahendust.

Siseministri seisukohast oli väljarändajate katkematu vool Peterburi peamine väljarändega seotud probleem. Muret ei tekitanud isegi mitte tulijate suur hulk, vaid see, et nad jäidki pealinna ja vajasid seal abi. Eestimaa talupoegadel polnud kindlat reisisihti ega kinnitust, et keegi neile kusagil oleks nõus maad eraldama. Neil polnud enamasti ka elatusvahendeid.¹¹⁰

Siseminister ei pidanud vangitappi parimaks väljarändajate tagasisaamise lahenduseks ka juhul, kui neil polnud passe. Tagasisaamise otstarbekaim viis tuli igal juhul eraldi otsustada.¹¹¹ Oluline ei olnud mitte karistamine, vaid see, et vaesed ülalpidamisvahenditeta talupojad saadetak tagasi koduvalda, kelle ülesanne vallaliikmete sotsiaalhoolekanne oli. Igati püüti vältida plakatpassidega väljarändamistaotlusi sisse andma tulnute vangitapis tagasisaamist, kui neil ka polnud raha pealinnas äraelamiseks ega koju tagasi sõitmiseks.

Peterburi politseivalitsusel oli aga sageli ülekuulamisprotokollidest teada, et kui juba peredega tuldi, oli kogu vara likvideeritud ja kodu, kuhu neid tagasi saata, tegelikkuses enam ei olnudki.¹¹² Politsei suunas need

¹⁰⁸ LVVA, 7474. f., 1. apr., 9. l., 23.–24. lpp.: kindralkuberner Tema Keiserliku Kantselei Kolmanda osakonna ülemale Pjotr Šuvalovile, 11.12.1868.

¹⁰⁹ RGIA, f. 1282, op. 2, d. 1044, l. 118–119: Peterburi ülempolitseimeister siseministrile, 30.09.1868.

¹¹⁰ Lust, *Võitlus näljaga, 202–204* (Siseminister Aleksandr Timaševi järelepärimine Eestimaa kubernerile Wilhelm von Ulrichile riigivalitsust ärritanud väljarändamise tõkestamise asjus, 29.07.1868).

¹¹¹ LVVA, 7474. f., 1. apr., 9. l., 8.–9. lpp.: siseminister kindralkubernerile, 10.12.1868.

¹¹² RGIA, f. 1282, op. 2, d. 1044, l. 149: Peterburi ülempolitseimeister siseministeeriumi kantseleiülemale, 12.10.1868; RGIA, f. 1282, op. 2, d. 1044, l. 160: Peterburi ülempolitseimeister siseministrile, 28.10.1868.

inimesed Peterburi vaestekomiteesse, sõltuvalt parasjagu pealinnas viibivatest hädaliste hulgast mõnikord ka etapivanglasse.¹¹³

Katrin Roosileht on osundanud, et 1837. aastal Peterburis ja Moskvas rajatud vaestekomiteede süsteemi nõrkuseks oli suunatus kõrgemast seisusest abivajajate toetamisele ja maarahval puudus juurdepääs ühiskondlikule hoolekandele,¹¹⁴ kuid vähemalt Peterburi puhul paistab olema pigem vastupidi – komitee peamised hoolealused olid talupojad.¹¹⁵

Komitee küll leidis, et vahendite piiratus tõttu ei ole ehk nende ülesanne väljarändajate eest hoolitseda, kuid passita ja elatusvahenditeta väljarändajad talupojad ei erinenud tavapäraest abivajajatest. Eriti oluline oli vaestekomitee abi paljulapseliste perede jaoks.

Väljarändajate puhul on koguni teada komitee vahendusel teostunud eraviisilise asundamise projekte, kus talupoegadele otsiti sobivad elu- ja teenistuskohad. Nii näiteks saadeti üheksa Läänemaalt tulnud peret 22. oktoobril 1868. aastal Novgorodi kubermangu Borovitši maakonda õuenõunik Reiheli mõisasse põlluharijateks.¹¹⁶ Tähelepanuväärne on selle poolest, et siseminister andis kindralkuberner Albedinskile korralduse organiseerida neile plakatpassid.¹¹⁷ See oli siiski erandlik vastutulek, sest nende seas oli viis väikeste lastega peret, keda kõiki oli üritatud nii laevaga kui tapi korras tagasi Haapsallu saata, aga selle tulemusena oli kohatud nii jõulist vastupanu, kaebeid ja enesehävituslikke ähvardusi, et

¹¹³ RGIA, f. 1282, op. 2, d. 1044, l. 155: Peterburi vaestekomitee siseministeriumi kantseleiülemaale, 25.10.1868.

¹¹⁴ Katrin Roosileht, "Sotsiaalhoolekande institutsionaalsest arengust Euroopas 20. sajandi alguseni ja selle mõjust Eestile", *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2004–2005* (Tartu, 2006), 262–288 (283).

¹¹⁵ Peterburi kerjaste jaotus- ja hoolekandekomitee e. vaestekomitee oli asutatud 1837. a kerjamise vastu võitlemiseks. Allus vanglate hoolekandekomitee presidendile. Pärast pärisorjuse kaotamist Venemaal 1861. aastal olid hoolealusteks peamiselt talupojad, enne seda erusoldatid. Presidendiks siseminister. Komiteesse kuulusid veel asepresident ja kaheksa siseministri määratud liiget, kelle hulka kuulus nii kaupmehi, ametnikke kui vaimulikke. Komitee sai oma vahendid riigieelarvest, linnaelarvest ja vabatahtlikest annetustest. Komiteest said abi ka need, kes ajutiselt haiguse tõttu või muul põhjusel vajasid abi, näiteks kui passi saamine viibis. Komitee aitas hankida dokumente, andis eluaset. Vajadusel varustati ka riiete ja rahaga. 1903. aastast oli hulkureid nii palju, et institutsioon tuli ümber korraldada uutele alustele, ülesanded läksid linnale ja komitee sellisel kujul kaotati (D. V. Zinchenko, *Deyatel'nost' komiteta dlya razbora i prizneniya nishchikh v Sankt-Peterburge*, *Izvestiya Rossiiskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A. I. Gerzena*, 74-1 (2008) <<http://cyberleninkaru/article/n/deyatelnost-komiteta-dlya-razbora-i-prizreniya-nischih-v-sankt-peterburge>> (14.01.2016)).

¹¹⁶ RGIA, f. 1282, op. 2, d. 1044, l. 107–109ob: Peterburi vaestekomitee siseministrile, 21.09.1868.

¹¹⁷ RGIA, f. 1282, op. 2, d. 1044, l. 150–150ob: siseminister kindralkubernerile, 14.10.1868.

kõrged ametimehed pidasid targemaks leebemaid lahendusi otsida.¹¹⁸ Peale nende üheksa paigutas komitee sel moel ära veel vähemalt 11 perekonda – Pihkva kubermangu Ostrovski maakonna mõisniku polkovnik Karamõševi mõisasse võeti üks pere (kolm hinge), kaks peret (kaheksa hinge) saatis komitee liige, Peterburi Jaani koguduse pastor Cornelius Laaland¹¹⁹ aga Kolpino vabrikusse varem valmis vaadatud kohale.¹²⁰

Eestlaste oluliseks kogunemise ja abisaamise kohaks Peterburis oli luterlik Jaani kirik Kolomna linnaosas. Pastor Laaland püüdis saabunud esialgu Jaani koguduse majja paigutada, 1868. aasta detsembris pidi ta aga ühelt Vene kaupmehelt täiendavalt 12-toalise korteri rentima. Üsna pea jäi see samuti kitsaks.¹²¹ Aja möödudes vähenes ka abipakkujate innukus (mis näib olevat pagulaste abistamise universaalne reegel). Peterburi luterlik pastor Laaland pidas alguses eesti talupoegade Peterburi rändamise põhjuseks viljasaagi ikaldumist ja sellest sündinud näljahäda, aga aegamööda jõudis ta veendumusele, et paljude pealinna jõudnud “hädaliste” häda ei ole üldse nii suur, kui nad püüavad näidata, ja tema usuvendade ja -õdede ning rahvuskaaslaste liikuma panevaks motiiviks oli sageli olnud uskumus, et riik võtab enda kanda kõik nende “unistuste maale” kolimise kulud.¹²²

1869. aasta alguses asutas Laaland koos teiste Balti provintsidega seotud mõjukate tegelastega Peterburi erakomitee näljahädaliste abistamiseks Eesti- ja Liivimaal, mis suunas eestlaste abistamiseks kogutud summad nende senistesse elupaikadesse, et väljarändamist ei tekiks.¹²³

Eestlased ei olnud ainsad abivajajad. Kuna tulijaid oli palju, ei olnud komiteel viimaks enam võimalik väljarändamissooviga Peterburi tulnud inimeste hulka isegi lühikeseks ajaks majutada. Nii paluti oktoobri teises pooles leida siseministril mingi muu lahendus.¹²⁴

¹¹⁸ RGIA, f. 1282, op. 2, d. 1044, l. 134–1360b: Peterburi vaestekomitee siseministrile, 5.10.1868.

¹¹⁹ Johann Friedrich Cornelius Laaland (1824–91) ordineeriti 1849 Peterburi eesti Jaani koguduse vikaarpastoriks, alates 1850. aastast samas pastor ja kaardiväe luterlaste pastor, 1867–77 Peterburi konsistooriumi assessor, 1877–91 kindralsuperintendent ja konsistooriumi vaimulik asepresident.

¹²⁰ RGIA, f. 1282, op. 2, d. 1044, l. 100–101: Peterburi vaestekomitee siseministeeriumile, 05.09.1868.

¹²¹ W. B[efeldt], “Peterburgist”, *Eesti Postimees*, 04.12.1868, 389–390.

¹²² RGIA, f. 1282, op. 2, d. 1044, l. 328: kindralkuberner siseministrile, 03.01.1869.

¹²³ Komitee eesotsas oli õukonna ülemtallmeister ja Venemaa evangeelse-luterliku kiriku ülemkonsistooriumi president ratsaväekindral parun Georg von Meyendorff. Komitee liikmete hulgas olid ka keisri ihuarst Philipp Karell (Rosenberg, “1867.–1869. aasta näljahäda Eestis”, 319).

¹²⁴ RGIA, f. 1282, op. 2, d. 1044, l. 155: vaestekomitee siseministeeriumi kantseleiülemale, 25.10.1868.

Balti kubermangude vaestele väljarändajatele pööras algusest peale pidevat tähelepanu Peterburi politseivalitsus, kelle ülesanne oli tagada avalik kord pealinnas. Lahendusi otsides õnnestus neil saada luba talupoegade paigutamiseks parun Stieglitzi suhkruvabriku mahajäetud hoonetesse Peterburi eeslinnas Jekaterinhofi jõe kaldal asuvas Volõnkina külas.¹²⁵ 19. novembril 1868 tegi Peterburi ülempolitseimeister korralduse, et väljarändamise eesmärgil Peterburi tulevad talupojad, keda on eriti palju Balti kubermangudest ja kes on kohale jõudes vaesunud, tuleb edaspidi kohe saabumisel majutada Volõnkinasse. Nende ülalpidamiseks avati eraldi arve, kord päevas käis läbi üks politsei arstidest.¹²⁶ Nälja ajal linnadesse tulvava migrantide voo spetsiaalsetesse varjupaikadesse paigutamist on märgitud ka Soome puhul.¹²⁷

Politseivalitsus pidas Volõnkinasse paigutatute üle jooksvalt nimekirja. 1868. aasta detsembri keskpaigas loendati seal 592 eestlast. Nende seas 115 peret, aga lisaks 106 vallalist talupoega. Valdavalt olid nad pärit Läänemaalt, aga arvukalt oli ka harjumaalasi.¹²⁸ 9. detsembriks oli eestimaalaste hulk suurenenud juba 620 talupojani. Kolmandik neist olid lapsed.

Iga päev kulus Volõnkina suhkruvabrikusse majutatute toitlustamiseks 41 rubla ja 25 kopikat, mille eest täiskasvanud said 2 naela (u 800 grammi) ja lapsed 1,25 naela (u 500 grammi) leiba. Lõunaks ja õhtuks anti kapsa- või kartulisuppi kruupidega või hernesuppi, soovitatavalt loomalihaga, mida täiskasvanutele jagus umbes 100 grammi, lastele vähem.¹²⁹

Pagulaste elu Stieglitzi suhkruvabrikus oli üsna raske. Suureks probleemiks said nakkushaigused. Aruannetes märgitakse, et eestlased ei olnud harjunud Peterburi kliima ega veega. Sellele lisandusid viletsad majutus-tingimused, mis mõjusid soodsalt tüüfuse levikule. Peaaegu kõigil oli kurnav kõhulahtisus, haigestuti ka röugetesse ja sarlakitesse. Suhkruvabrikust oli saanud suur nakkuskolle.¹³⁰ Surnute hulka kinnitab ka Jaani koguduse pastor Laaland, kes oli 1869. aasta algusest 21. veebruarini matnud

¹²⁵ Volõnkina küla lähedale jäi Jaani koguduse kalmistu Tentelevo külas. Praegu Kalinini tänava piirkond.

¹²⁶ RGIA, f. 1282, op. 2, d. 1044, l. 218–218ob: Peterburi politseivalitsuse päevakäsk, 19.11.1868.

¹²⁷ Pitkänen, "The road to survival or death?", 114.

¹²⁸ RA, EAA.29.2.135, l. 310–323: Peterburi ülempolitseimeister Eestima kubernerile, 31.12.1868)

¹²⁹ RGIA, f. 1282, op. 2, d. 1044, l. 273: Peterburi ülempolitseimeister siseministeriumi kantseleiülemaale, 09.12.1868.

¹³⁰ RGIA, f. 1282, op. 2, d. 1044, l. 384–384ob: Peterburi sanitaarkomisjoni žurnaal, 12.02.1869.

236 väljarändajat,¹³¹ 1869. aasta lõpuks oli aga registreerinud 573 surma.¹³² Võrdluseks saab tuua 1870. aasta Peterburi Jaani koguduse surmameetrika, mille kannete arv jäi juba alla 300.¹³³

1869. aasta jaanuaris ähvardas Peterburi ülempolitseimeistri kindralleitnant Fjodor Trepovi hinnangul epideemiaoht juba kogu linna. Selle vältimiseks pidas ta hädavajalikuks võimalikult kiiret eesti väljarändajate linnast eemaldamist¹³⁴ ja palus siseministrilt luba saata koju tagasi kõik Stieglitzi suhkruvabrikusse paigutatud eestlased ja edaspidi kõik uued saabujad, kes tulid eesmärgil, et nad kroonumaadele ümber asundataks.¹³⁵

Ehkki eestlaste kodumaale saatmine toimus pidevalt, oli neid 1869. aasta jaanuari alguses Stieglitzi vabrikus ikka veel 360 hinge.¹³⁶ Seda ühest küljest sellepärast, et korraga sai tappi saata ainult 50 inimest ja konvoi Peterburist Narva käis ainult korra nädalas. Erakorralised lahendused, nagu veebruaris etapivanglate peainspektori organiseeritud eraldi voor 350 talupojale (kellest 40% olid lapsed) sõjaväelise konvoi saatel, olid riigile kulukad. Teisest küljest ei vähenenud eestlaste arv Peterburis kiiresti seepärast, et uusi talupoegi tuli järjest juurde. Näiteks 10. veebruaril 1869 saabus kahes grupis 236 varjupaiga vajajat.¹³⁷

Uuesti hakati Peterburis rõhutama vajadust takistada väljarändajaid juba lähtekohas, sest saabujate vaesus ja toidupuudus ei olnud pealinna administratiivvõimu probleem, küll aga tõi pealinnas viibimine kaasa suure ohu avalikule korrale. Tung pealinna vaibus 1869. aasta suveks-sügiseks, kui parema saagiaasta tulemusel oli näljahäda järele andnud.

Novgorodimaale asundamine

Pealinnas viibivate talupoegade probleemi lahendamiseks astuti Vene riigi valitsuse tasandil ja tsaari heakskiidul erakorralisi samme. Valitses arusaam, et Peterburi tunglevad eestlased ei suudaks ennast senistes elupaikades ära elatada ja nii otsustati 1868. aasta novembri lõpus saata see

¹³¹ "Peterburgist", *Eesti Postimees*, 5.03.1869, 39.

¹³² RGIA, f. 828, op. 14, d. 164: 1869. a Peterburi Jaani koguduse surmameetrika.

¹³³ RGIA, f. 828, op. 14, d. 172: 1870. a Peterburi Jaani koguduse surmameetrika.

¹³⁴ RGIA, f. 1282, op. 2, d. 1044, l. 335–335ob: Peterburi ülempolitseimeister siseministeriumi kantseleiülemale, 14.01.1869.

¹³⁵ RGIA, f. 1282, op. 2, d. 1044, l. 345–346: Peterburi ülempolitseimeistri aruanne siseministrile, 23.01.1869.

¹³⁶ RGIA, f. 1282, op. 2, d. 1044, l. 331: Peterburi ülempolitseimeister siseministeriumi kantseleiülemale, 26.11.1868.

¹³⁷ RGIA, f. 1282, op. 2, d. 1044, l. 373: Peterburi ülempolitseimeister siseministrile, 10.02.1869.

osa Peterburi tulnutest, kellel olid plakatpassid, edasi Novgorodi kubermangu, kus nad kavatseti kevadeni majutada vanadesse sõjaväekasarmutesse. Novembri lõpus eraldati nende kulude katteks esialgu 15 000 rubla.¹³⁸ See pidi kuluma rongipiletiteks, esialgseks toitlustamiseks, aga samuti hobuste ja saanide ostmiseks, et ümberasustatavad saaksid talvel metsatööstest elatuda. Koos hiljem täiendavalt eraldatud summadega määrati Baltikumi talupoegade, kellest enamus olid eestlased, Novgorodi kubermangu asundamiseks 28 300 rubla.¹³⁹ Võib järeldada, et Läänemaa talupoegade asundamiseks eraldatud ressursid paigutati Peterburist ära saadetavate talupoegade asundamisse.

Ajavahemikul 1868. aasta detsembri keskpaigast kuni 1869. aasta jaanuari alguseni saadeti kahe partiina Novgorodi kubermangu kokku 333 eestlast.¹⁴⁰ Üle poole neist oli pärit Läänemaalt, ülejäänud Virumaalt ja Harjumaalt. Asundamisprogrammi edukust kahandas muuhulgas tõsiasi, et neist suri kohe pärast Novgorodi kubermangu jõudmist 108 hinge, seega ligi kolmandik! Eriti suur oli laste suremus.

142 Eestimaa kubermangu talupoega asundati Novgorodi maakonda koos 16 muu piirkonna talupojaga. Asundada oli mõeldud küll vaid eestlasi, kuid politsei nimekirjades oli vigu, mistõttu oli Novgorodi kubermangu saadetud ka mõned Suwalki ja Kaunase kubermangu talupojad.¹⁴¹ Veel 1868. aastal oli Novgorodi kubermangusemstvos välja töötatud eestlaste asundamise kava. Esimeseks kaheks asumisaastaks vabastati asunikud nekrutikohustusest, esimesel kolmel aastal olid nad ka maksudest vabastatud, järgmised kolm aastat pidid neid maksma pooles mahus. Eestlaste asundamine sel moel oli tavatu ja erakorraline lahendus, mille kinnitas ministrite komitee ja kiitis 19. detsembril 1869 heaks tsaar.¹⁴²

Novgorodi kubermangusemstvo esimees Nikolai Katšalov suhtus uusasukate saabumisse väga hästi, sest see pidi kaasa aitama tühjade maade ülesharimisele ja leevendama piirkonnas levinud tööjõupuudust. Eestlaste asundamine ei läinud aga kergelt. Kõigepealt nõudis vaeva nende jääma veenmine ja seejärel tuli nad asundada vastavalt igauhe soovile kas

¹³⁸ RGIA, f. 573, op. 3, d. 4647, l. 25–26: siseministeeriumi maaosakond rahandusministrile, 02.09.1872.

¹³⁹ RGIA, f. 1291, op. 53 (1868), d. 156a, l. 83–84: siseministeeriumi maaosakond rahandusministeeriumile, 27.09.1872.

¹⁴⁰ RGIA, f. 1282, op. 2, d. 1044, l. 226: rahandusministeeriumi riigikassa departemang siseministrile, 11.1868.

¹⁴¹ RGIA, f. 573, op. 3, d. 4647, l. 12–15ob: siseministeeriumi maaosakond rahandusministrile, 31.12.1869.

¹⁴² RA, EAA.29.2.171, l. 206–207p: kindralkuberner kubernerile, 28.03.1870.

gruppidega või peredena. Asunike hulk jäi oluliselt väiksemaks kui kubermangusemstvo oleks oodanud. 1870. aastaks oli Novgorodi kubermangu sisse seatud ainult 54 majapidamist (158 inimest).¹⁴³

On teada, et eestlased asundati Novgorodi maakonda Volhovo jõe äärde.¹⁴⁴ Kõige tõenäolisemalt külana, mida August Nigol nimetab Selištšeks ja mis tema järgi tekkis Volhovo jõe 1865. aastal Läänemaalt tulnud talupoegadest. 1918. aastaks oli külas kõigest 100 hinge ja puudus koolimaja.¹⁴⁵ See viitab asunduse suhteliselt kesisele elujärjele. Tõenäosus, et Novgorodi kubermangu sunniviisiliselt asundatud inimesed suudavad sinna rajada edukad majapidamised, oligi olnud üsna väike. Paljud asundatavate pered olid haiguse tõttu kaotanud töövõimelisi pereliikmeid. Nende hulgas oli ka vallalisi, aga vallalistele asunikukrunte ei eraldatud ja mitme ühele krunstile asundamine oli vaid hädalahendus.

Novgorodi viidustest 83 nõudsid jätkuvalt võimalust saada maad Kaukaasias või siis Samaara või Astrahani kubermangus. See aga oli vastuhakkamine tsaari korraldusele. Nii saadeti need 83 administratiivkorras politsei järelevalve all sundasumisele Põhja-Venemaale Arhangelski, Vologda, Vjatka ja Permi kubermangudesse. 1873. ja 1874. aastal sai 54 neist loa asuda ümber Tobolski kubermangu, kuhu 1866. aastal oli Jelani valda rajatud Omi koloonia, koondamaks väiksemate süütegude eest asumisele mõistetud luterlasi.¹⁴⁶ Seal olid paremad põlluharimistingimused, luterlik kool ja kirikuõpetaja¹⁴⁷

Unistuste maa Kaukaasia

Nälja-aastail Kaukaasiasse asumine ei olnud kubermanguvõimude väidetest hoolimata võimatu. 1866. aastal oli 95 eesti peret Krimmist Perekopi maakonnast, kuhu oli asutud 1862. aastal, rännanud edasi Stavropoli

¹⁴³ "Die Auswanderung von Esten und Letten nach Nowgorod", *Rigasche Zeitung*, 23.03.1870; Lisaks eestlaste asundamisele toetas Novgorodi kubermangusemstvo ka Krišjānis Valdemārsi (1825–91) 1865. a algatatud ümberasundamiskampaania tulemusena hätta sattunud Liivimaa kubermangu lõunaosa ja Kuramaa talupoegi (Vassar, *Uut maad otsimas*, 180).

¹⁴⁴ RGIA, f. 1291, op. 53 (1868), d. 332, l. 3: siseministeeriumi maaosakond Permi kubernerile, 14.08.1871.

¹⁴⁵ August Nigol, *Eesti asundused ja asupaigad Venemaal* (Tartu: Eesti kirjastuse ühisuse "Postimehe" trükk, 1918), 26.

¹⁴⁶ Must, *Siber ja Eesti*, 348.

¹⁴⁷ RGIA, f. 1291, op. 53 (1868), d. 332, l. 143, 161–162, 193–193ob, 212–212ob: Omi kolooniasse saadetavate nimekirjad.

kubermangu Pjatigorski maakonda.¹⁴⁸ Enamik neist asus kroonumaadele Kubani jõe lisajõe Kasinka orus, kus Stavropoli kubermangupastor August Westrén-Dolli¹⁴⁹ andmetel oli rohkelt allikaid ja väga viljakas põllumaa, mis kaalus üles ka metsa puudumise. 10. augustil 1866 ilmus Eesti Postimehes pastor Dolli esimene artikkel uuest eesti asundusest Kaukaasias.¹⁵⁰ Sellele järgnesid mitmed põhjalikud ülevaated pastori visiitidest eestlaste juurde. Üks neist, milles pastor kirjeldas detailselt kiriku ehitamist, kirikuvöörmündrite ja koolmeistri ametisse panemisest ning kiitis küla ettevõtlikust, ilmus 1868. aasta jaanuaris. Kirjeldatud küla nimeks oli ametlikult Kasinka, aga eestlased ise kutsunud seda ka Aestikülaks.¹⁵¹

Pole kahtlust, et just pastor Westrén-Dolli artiklid olid need, millele väljarändajad viitasid, öeldes, et olid Kaukaasiasse väljarändamise mõttele tulnud lugedes ajalehest, et seal jagatakse eestlastele maad.¹⁵² Kui talupojad hakkasid pastorilt kirja teel väljarändamiseks nõu küsima, rõhutas Westrén-Doll 1868. aasta 20. septembril Eesti Postimehele avaldamiseks saadetud kirjas, et ta ei vasta talupoegade sellistele kirjadele ega kutsu kedagi üles välja rändama. Samas aga kirjeldas jällegi põhjalikult asumistingimusi. Tuues küll välja, et riigipoolset toetust ei ole asunikele ette nähtud, kinnitas ta nii veelkord üle, et eestlastel on võimalik Kaukaasias maad saada.¹⁵³ Vaatamata sellele, et nii Eestimaa kubermangus kui Peterburis püüti omavolilist väljarändamist takistada, ei olnud pastori sõnul 1868. aasta sügisest saadik ühtegi kuud, mil uusi eestlasi, nii grupiti kui üksikult, ei oleks Kaukaasiasse jõudnud. Nad peatusid esialgu Stavropolis, kust juhatati edasi Kasinkasse.¹⁵⁴

Juba Kaukaasiasse jõudnud talupoegi reeglina tagasi saatma ei hakatud. Kaukaasia sõdade ajal olid mitmed Kaukaasia piirkonnad põliselanikest tühjenenud ning nende asustamine oli üheks Vene keisririigi koloniaalpoliitilistest eesmärkidest. Siseministri poolt oli küll kehtestatud kord, kuidas väljarände loa saamiseks peaks toimima, kuid selle korra väliselt asundati ka plakatpassiga tulnuid. Vene kolonisatsiooniuurija, majandusteadlane,

¹⁴⁸ Jelena Karkatš. "Eestlaste ümberasumine Krimmi 1860. aastatel (Krimmi autonoomse vabariigi riigiarhiivi dokumentide põhjal)", *Krimmi kogumik II*, koost. Helda Allik, Ljudmila Nikiforova, Meeri Nikolska ja Tõnu Tender, toim. H. Allik, T. Tender (Tartu: Eesti Keele Sihtasutus, 2011), 66–76 (75).

¹⁴⁹ August Jakob Westrén-Doll (1838–1912). Oli aastatel 1865–71 Kaukaasia sõjaväepastor ja Stavropoli kubermangupastor.

¹⁵⁰ *Eesti Postimees*, nr 32, 10.08.1866.

¹⁵¹ A. Doll, "Aestikülla Kawkasias", *Eesti Postimees*, 03.01.1868.

¹⁵² RA, EAA.29.2.106, l. 174–176p: kubernerri aruanne siseministrile, 02.09.1868.

¹⁵³ A. Doll, "Stawropolist", *Eesti Postimees*, 09.10.1868, 324–325.

¹⁵⁴ "Stawropolis", *Eesti Postimees*, 17.09.1869, 138.

statistik ja liberaalne ühiskonnategelane Aleksandr Kaufman (1864–1919) toob Vene rände kohta teistest Euroopa riikidest väljarändega võrreldes välja, et Vene riigi kolonisatsiooni siseriiklik olemus tegi seadusandluse väljatöötamise ja rändepoliitika oluliselt keerukamaks, kui see oli riikides, kes pidid reguleerima ainult sisse- või väljarännet, sest lähte- ja sihtkoha huvid olid väga erinevad.¹⁵⁵ Kuigi keskvalitsus püüdis väljarände protsessi ohjata, et see kontrolli alt ei väljuks, toimus samal ajal pidev äärealade koloniseerimine ja asunikke oli vaja.

Nii juhtuski, et kui 1869. aasta septembris jõudis Stavropoli kubermangu kaks gruppi plakatpassidega tulnud eestlasi (111 inimest), leidis Stavropoli kuberner, et alaealiste lastega hulga inimeste tagasisaatmine võib tekitada juba mahajäetud senises elukohas palju tüli ja need, kellel olid passid, said maad.¹⁵⁶ Sellised lahendused ei olnud omased mitte ainult erandlikele nälja-aastatele, vaid oli pigem Krimmi, Kaukaasia, Siberi ning Kaug-Ida koloniseerimise tavapraktika.

Kui vaba riigimaad hetkel eraldada ei olnud, oli võimalik asuda juba olemasolevasse külla, kui sealsed kogukonnaliikmed olid nõus uusi tulijaid vastu võtma. Kasinka oli just selline küla. Kasinkalased ise olid huvitatud uutest tulijatest ja nende kiirest ümberkirjutamisest, sest 1869. aasta suvel oli läbi saanud kolmeaastane rendivaba periood.¹⁵⁷ Renti aga maksti kroonule asunduskruundi suuruse pealt, sõltumata sellel elavate asunike arvust ning nii vähendas iga uus kolonist kõikide teiste maksukoormust.¹⁵⁸

Vastavalt asjaajamise korrale ning väljakujunenud praktikale teavitas sihtkoha kuberner saabunud omavolilistest väljarändajatest Eestimaa kubeneri ja seejärel, kui adrakohtunikud olid vallavalitsusega suheldes välja selgitanud, et seaduslikke takistusi senisest vallast ametlikult lahkumiseks ei ole, vormistati ka ametlik ümberkirjutamine.¹⁵⁹ 1869. aasta oktoobrist kuni detsembrini kirjutati Stavropoli kubermangu ümber 24 leibkonda (74 inimest) Lääne-, Viru- ja Järvamaalt (neist 15 Läänemaalt). 19 eesti perekonda kirjutati

¹⁵⁵ A. A. Kaufman, *Pereselenie i kolonizatsiya* (SPb: Biblioteka "Obshchestvennoï Pol'zÿ", 1905), 4–7.

¹⁵⁶ RA, EAA.29.2.171, l. 177–177p: kindralkuberner kubernerile, 27.09.1869.

¹⁵⁷ "Stavropolis", *Eesti Postimees*, 17.09.1869, 138.

¹⁵⁸ RA, EAA.29.2.171, l. 177–177p: kindralkuberner kubernerile, 27.09.1869.

¹⁵⁹ RA, EAA.29.2.114.

Kasinkasse,¹⁶⁰ paari puhul on märgitud sihtkohaks Stavropoli kubermang ja paari puhul Stavropoli linn.¹⁶¹

Nende seas oli nii samal sügisel kindralkuberneri korraldusel koostatud väljarändajate nimekirjades olevaid talupoegi¹⁶² kui ka Peterburist tapi korras koduvalda tagasi saadetud talupoegi.¹⁶³ Nimekirjade katkendlikkus ei luba teha ammendavat analüüsi, kuid on selge, et Peterburist tagasisaamine ei osutunud väljarände takistamisel tõhusaks meetmeks. Võib väita (erinevalt ajalehtedes kirjutatust), et talupojad ei läinud Peterburi selleks, et lasta ennast riigi kulul ülal pidada, vaid seal otsiti tõepoolest Kaukaasiasse väljarändamise võimalusi. Kui selgus, et Peterburist Kaukaasiasse väljarändamise luba ega toetust ei saa, otsiti selleks teisi võimalusi.

Peterburi koondunud riiklikku toetust taotleva väljarändeliikumise kõrval rändas talupoegi väiksemate gruppidena ja üksikult nii Kaukaasiasse, Krimmi kui mujale sisekubermangudesse. Seda tõendavad 1870. aastate algusest pärinev kirjavahetus sihtkohtade administratiivasutustega maksude, ravikulude, nekrutikohustuse ja ümberkirjutamisega seotud küsimustes.¹⁶⁴

¹⁶⁰ 1870. aastatel Kasinka küla venestus, sest paljud eestlased lahkusid lõuna poole. Selleks ajaks olid 1869. a nii Hiiumaalt kui mujalt Eesti-, aga ka Liivimaalt Kasinkasse tulnud eestlased asunud juba 5–7 km eemale, Kasinka oru servale mäe alla Sinna tekkis eesti asundus Allmäe, mis jäi püsima. 1883. aastani kuulus Allmäe ametlikult samasse kogukonda venestunud Kasinka külaga. Alles siis eraldati omaette vallaks. Senini olid kõik Allmäe külla asunud ametlikult Kasinkasse ümber kirjutatud: RGIA, f. 1291, op. 70 (1892), d. 174, l. 3–7p: Stavropoli kubermangu talurahvaasjade komisjoni protokoll, 08.05.1892.

¹⁶¹ Eesti valdadest Stavropoli kubermangu asunud elanikele välja antud vabastustunnistused 1869, <<http://idaaule.ee/dokumendid/vabastustunnistused1869.pdf>> (16.12.2015). Leeni Langebrauni tehtud väljakirjutused Stavropoli krai riikliku arhiivi Stavropoli kuberneri kantselei arhiivifondist on Idakandi eestlaste veebilehel kättesaadavaks teinud Andres Aule.

¹⁶² Nt Johann Rimmel naise Liisu, ämma Liisu ja vendade Jüri ja Reinuga ning kasuõe Mariga: RA, EAA.29.2.132, l. 74.

¹⁶³ Nt Tõnis Haggos (Agus) naise Madli ja laste Peedu, Gustavi ja Liisaga (Laura Pihlapuu, *Eesti asundus Livoonia Põhja-Kaukaasias, 1968*, Eesti Rahva Muuseumi Korrespondentide Vastused [ERM KV] 161, lk 109).

¹⁶⁴ Vt nt RA, EAA.30.9.1797: Stavropoli kubermangu üldhoolekande kolleegiumi ravikulude sissenõudmise taotlusega seotud kirjavahetus 1869–70; RA, EAA.29.2.408, l. 6–7: Eestimaa kroonupalat Eestimaa kubernerile, 27.03.1871; RA, EAA.30.9.2217: toimik Stavropoli kubermangu Pjatigorski maakonda rännanud eestlaste tagaotsimisest, 1873–74.

Kokkuvõte

1868.–69. aasta näljaaegne väljarändepuhang tõi ränderegulatsiooni ja -praktikasse ajutisi uusi nüansse, ent põhimõtteliselt muutis väljarände korraldust vähe. Väljarände põhjuste hinnangutes toodi välja agitaatorid ja kuulujutud riigi kulul ümberasumise võimalustest (rüütelkond, kuberner), näljahäda (rüütelkond, kindralkuberner), aga ka Balti kubermangude agraarikorraldus (kindralkuberner, vene slavofiilne avalikkus). Siseministri peamine eesmärk oli vältida vaeste talupoegade eesmärgitult kogunemist pealinna. Baltikumi maa omandisuhete ümberkorraldamist kavas ei olnud. Keskvalitsuse üldine eesmärk oli vältida asundamise pretsedente, mis väljarändamist hoopis suurendaks, kinnitades talupoegade veendumust riigi toel väljarändamise võimalikkusest.

Huvitavaks katseks rändepoliitika kujundamisel oli kindralkuberner Albedinski talupoegade riigi kulul asundamise projekt, mis nägi ette näljahäda tõttu püsiva elatusallikata jäänud maatute talupoegade asundamist sisekubermangudesse. Projekti esialgne mõte keerati viimaks pea peale. Peterburi varjupaigast mõnesaja talupoja Novgorodi kubermangu saatmine oli pigem hädalahendus pealinna epideemiast päästmiseks kui asundamine talupoegade elujärje parandamiseks ja Novgorodi kubermangu majanduselu elavdamiseks.

Ikalduse- ja nälja-aastatel oli väljarändajate seas laste osakaal suurem kui tavaliselt, mis ajendas võimukandjaid ja abiorganisatsioone tavapärasest mittesekkumise ja “abi ainult töö eest”-korras erandeid tegema. Mõju avaldas kindlasti ka Vene slavofiilse avalikkuse teravdatud tähelepanu Baltikumi agraroludele. Kuigi ka keskvalitsus püüdis pidevat kriitikat vaigistada, oli Eestimaa rüütelkond seisukohal, et väljarändeliikumise suure ulatuse põhjused peituvad riigi viletsas passipoliitikas, võimetuses ebaseaduslikku väljarännet piirata ja tahtmatutes resoluutseid meetmeid kasutada.

Väljarändamiseks end kirja pannud talupoegade arv (ligikaudu 4500) ja Peterburist läbi käinute hulk (paar tuhat talupoega) annavad tunnistust väljarändeliikumise ulatusest, aga räägivad vähe tegelikult väljarännanutest. Riiklikud meetmed (passide väljastamise piirang, Peterburis kinni pidamine) takistasid väljarändamist ja panid talupojad keerulisse olukorda. Valitsuselt abi ja luba taotlemata omavoliliselt teele läinute hulk oli kindlasti suur. Eelis oli neil, kellel õnnestus Stavropoli kubermangu kohale jõuda. Asundamiseks seal võimalus leiti. Sihtkoha- ja lähtekoha ametnikud suhtusid väljarändamisse erinevalt. Sihtkoht oli valmis kõik vastu võtma, sest töökäsi oli vaja.

1868.–69. aasta väljarändeliikumise tulemusena jõudis eestlasi nii Kaukaasiasse, Novgorodi kubermangu kui Põhja-Venemaale ja Siberisse.

ABSTRACT: Famine and migration: the migration movement in the province of Estland in 1868–1869

This article deals with the rural migration movement during the years of the last major famine (1867–69) in Estonia. Famine was particularly severe in the province of Estland and in the Saaremaa district of the province of Livland. A new wave of migration movement also began in Estland on the island of Hiiumaa in Western Estonia where the misery was greatest. The article studies the migration movement during one year starting with the moment when the movement entered the public spotlight in the summer 1868 until the summer of 1869 when the movement subsided. This short period stands out because of the attention of the state authorities and the publicity that the movement attracted. This article seeks to answer the question of what the standpoint of the state authorities was. Was migration seen as famine relief or something that had to be prevented? The main sources are thematic correspondence in archives of the institutions that guided and controlled the migration movement on the local and central levels from Estonian, Latvian and Russian archives.

The Baltic Governor-General Pyotr Albedinsky suggested that peasants who had lost their source of subsistence due to famine should be given land in the inland governorates of the empire and settled there with the state support. The central government and the tsar himself did not support his programme.

The migration movement was a source of discomfort for the authorities because it drew the attention of the Russian Slavophile public to agrarian relations in the Baltic provinces. When discussing possible solutions for dealing with the migration movement, the main intention of the Russian Empire's Minister of the Interior was to prevent poor peasants from flocking to Saint Petersburg, the capital of the empire. There was no intention to reorganise the principles of land ownership in the Baltic provinces. For the central government of the Russian Empire, it was also important

to prevent precedents of settlement with state support that would have increased migration flow throughout the empire, strengthening the belief among peasants that the state would financially support their migration. The nobility of Estland (*Ritterschaft*) considered the only causes of the widespread migration movement to be the state's inadequate passport policy, incapability to restrict illegal emigration and unwillingness to take resolute measures against it.

Roughly 4500 peasants from Estland registered themselves for migration to southern provinces of the Russian Empire. Approximately 2000 peasants, who were distrustful of local officials and landlords, headed for Saint Petersburg. Those that were sent back sometimes repeatedly returned to the capital. Both numbers say little about those who actually emigrated from Estland during the famine.

Measures implemented by the authorities such as restrictions on issuing passports and hindering moving onward from Saint Petersburg (even with required passports) put peasants in a difficult situation. Large numbers of peasants departed without applying for any assistance from the authorities. Those who made it to the province of Stavropol in Caucasia had an advantage since most of the arrivals were given land. Officials of the province of origin and those of the province of destination regarded migration differently. Areas of colonisation were willing to accept peasants who wished to cultivate the fields in order to gain additional manpower.

About 300 Estonian peasants who had assembled in Saint Petersburg to obtain state support for migrating to Caucasia were forcibly settled in the province of Novgorod at state expense at the end of 1868 and beginning of 1869. A third of them died shortly after relocation and another third were minors. This forcible settlement was not carried out in the hope of improving the subsistence of peasants or to stimulate the economy of the province of Novgorod but rather was an emergency measure to prevent the spread of disease in the capital.

KEYWORDS: migration movement, famine, province of Estland, colonisation policy of the Russian Empire, Estonian settlements, migration restrictions, forced migration.

KADRI TOOMING (b. 1982) is a Deputy Head of the Access Department of the National Archives of Estonia.*

* Correspondence: National Archives, J. Liivi 4, Tartu 50409, Estonia. E-mail: kadri.tooming@ra.ee